

ההמתנה בין אכילת בשר לבין אכילת חלב בתורתם של חכמי אשכנז וצרפת

בתקופת בעלי התוספות¹

א. מקור הדין ורקע הלכתי

כללי היתר לאכילת מאכלי חלב אחרי מאכלי בשר, ולהפך, נזכרו ונדונו, בקצרה, בסוגיית התלמוד הבבלי במסכת חולין (קד:-קה:)². אולם, קיימים כיוונים שונים בין חלקיה השונים של הסוגיא³, ולפיכך נחלקו רבותינו הראשונים בפירושן של המימרות וביחס ביניהן⁴, ולמחלוקת הפרשנית קיימת השלכה מהותית לגבי דרכי ההיתר, הלכה למעשה, של חלב אחרי בשר ולהפך. במאמר זה נעסוק בליבון עמדותיהם של חכמי אשכנז וצרפת עד לזמנו של רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמיזא (להלן- ראב"ה), בעל ספר רקח⁵, שלו שיטה ייחודית בנושא זה, שאינה מופיעה עוד במקורות מאוחרים יותר.

- ¹ מאמר זה מבוסס על חלק מעבודתי ...
- שמות החכמים צוינו על-פי דרך הבאתם בתקופת הראשונים, כגון ר' אב"ן ולא ראב"ן (יעויין בן גדליה, חכמי, עמ' 8 הערה 2).
- יצויין, כי להשתלשלות ההלכה בעניין זה, יחד עם הצעות לפרשנות מהלך ההשתלשלות, הקדיש א"א סטולמן מאמר מיוחד (סטולמן, המתנה), בו נפרשה יריעה רחבה, החל מהמשנה ועד לדורות האחרונים. מסגרת הזמן וצורת הניתוח של דיונונו שונה, אך כמובן שנתייחס לדבריו של סטולמן בנקודות הנוגעות לנו.
- ² [1א] תנא אגרא חמוה דרבי אבא עוף וגבינה נאכלין... בלא נטילת ידיים ובלא קינוח הפה. [1ב] רב יצחק בריה דרב משרשיא... אייתו ליה גבינה- אכל, אייתו ליה בשרא- אכל, כי לא משא ידיה אמרי ליה: והא תאני אגרא... עוף וגבינה אין בשר וגבינה לא?! אמר להו: הני מילי- בליליא, אבל ביממא- הא חזינא. [2] תניא בית שמאי אומרים מקנח ובית הלל אומרים מדיח... אלא בית שמאי אומרים מקנח והוא הדין למדיח ובית הלל אומרים מדיח והוא הדין למקנח מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי... והלכתא בכל מילי הוי קינוח לבר מקמחא תמרי וירקא [3] בעא מיניה רב אסי מרבי יוחנן כמה ישהה בין בשר לגבינה א"ל ולא כלום איני והא אמר רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה גבינה מותר לאכול בשר אלא כמה ישהה בין גבינה לבשר א"ל ולא כלום [4] גופא אמר רב חסדא... אמר ליה רב אחא בר יוסף לרב חסדא בשר שבין השינים מהו קרי עליה הבשר עודנו בין שיניהם [5] אמר מר עוקבא אנא להא מילתא חלא בר חמרא לגבי אבא דאילו אבא כי הוה אכיל בשרא האידנא לא הוה אכיל גבינה עד למחר כי השתא ואילו אנא בהא סעודתא הוא דלא אכילנא לסעודתא אחרייתא אכילנא... [6] גופא מים ראשונים ואחרונים חובה אמצעים רשות... אמר רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה. (הנוסח, בעיקרו, על-פי דפוס ווילנא, ובכח"י יש שנויים סגנוניים, וללא הבדלים תוכניים (ובציטוט בפנים תוקנה הלשון במקום בו כל כח"י זהים). ההשמטות, הפיסוק והמספור- שלי. ר. ז.).
- ³ את מקורות 1א, 1ב ו-2 ניתן לפרש כי מותר לאכול עוף אחרי גבינה, ולהפך, ואילו בין בשר בהמה לחלב, יש צורך בנטילת ידיים וקינוח הפה. מאידך גיסא, ניתן לומר שהיתר הקינוח וההדחה הוא דווקא בסדר הדברים שבמקור 1ב (בשר אחרי גבינה) ולא להפך, ואכן מקור 3 (כפי מסקנתו) מורה, על-פי לשונו, ככיוון זה. ממקור 4, משמע שגם לדעת רב חסדא צריך לנקר את הבשר בין השיניים, אך אין חיוב המתנה, ואילו ממקור 5 עולה חובת המתנה, או שמא מדת חסידות? מקור 6 תולה את ההיתר בנטילת ידיים, אך לא ברור אם הוא אכן נוגע לגבינה אחרי תבשיל בשר, או שמא אחרי תבשיל סתמי בלבד.
- ⁴ לא נעסוק בדברי הגאונים לגופם, וגם עמדתו של בעל הלכות גדולות תידון להלן במסגרת בירור דברי החכמים שהביאו דבריו.
- ⁵ במאמר זה ייעשה שימוש בפילוח ראיות ודחיית ראיות, כפי שהרחבתי במבוא לעבודתי, עמ' 2 – 4. הראיות פולחו כדלקמן:
- (1) ראיה ישירה- ציטוט או ציון של דברי חז"ל שהקביעה ההלכתית המבוקשת נקבעה או נאמרה בהם בצורה מפורשת. דרך ההוכחה במקרה של ראיה זו הנה, בדרך כלל, עצם ההפניה או הציטוט, דהיינו המקור "מדבר" עבור עצמו.
 - (2) ראיה נגזרת- ציטוט או ציון של דברי חז"ל שהקביעה ההלכתית המבוקשת לא נקבעה או נאמרה בהם בצורה מפורשת, אלא יש להפיק אותה על פי הדברים שנאמרו ע"י חז"ל או מהנחות היסוד המובלעות בהם.
 - (3) ראיה מן הסמכות - ציון העובדה שחכם בתר תלמודי אחר פסק אף הוא כמו הקביעה ההלכתית המבוקשת.
 - (4) ראיה נגזרת מן הסמכות- ציטוט או ציון של דברים בלתי-מפורשים של חכם בתר תלמודי אחר, שהקביעה ההלכתית המבוקשת לא נקבעה או נאמרה בהם בצורה מפורשת, אלא יש להפיק אותה על פי הדברים שנאמרו ע"י חז"ל או מהנחות היסוד המובלעות בהם.

ב. שיטת רש"י לגבי המתנה בין בשר לחלב

בפירושו לתלמוד, פירש רש"י את הדיון לגבי קינוח הפה לעניין אכילת בשר אחרי גבינה⁶. לגבי המצב ההפוך לא נקט רש"י עמדה מפורשת, ואף לא פירש את עיקרה של מימרת מר עוקבא⁷, שממנה עולה חיוב המתנה. עם זאת, ניתן לדייק מפירושו כי סבר שאכן יש חיוב המתנה בין בשר למאכלי חלב, הן מהעובדה שפירש את הדיון סביב היתר הקינוח דווקא לבשר שאחרי גבינה⁸ והן מנימוקו למימרת רב חסדא "אסור לאכול גבינה. משום דבשר מוציא שומן והוא נדבק בפה ומאריך בטעמו"⁹, ממנו משתמע כי הבעיה אינה ניתנת לפתרון ע"י קינוח והדחה בלבד. נראה כי רש"י ביסס את הכרעתו, המרומזת, על ראייה נגזרת משתמעת ממימרת מר עוקבא. עצם ההכרעה כי יש חיוב המתנה, כאמור, מיוחס לרש"י ע"י רא"ם¹⁰, רבינו אבי"ה¹¹, ראב"ה¹² והריטב"א¹³, אולם, אין בדברי רבותינו הראשונים שיעור מפורש של ההמתנה הנצרכת לשיטתו,

(5) ראייה מן הסמכות לראיה נגזרת- ציטוט או ציון של פרשנות של חכם בתר תלמודי אחר לדברי חז"ל, התומכת בקביעה ההלכתית המבוקשת.

הדחיות פולחו אף הן:

- (1) דחייה על דרך הפרשנות- אין להבין את המקור שהובא כראיה נגדית בצורה המפריכה את ההכרעה המבוקשת, אלא בדרך התואמת את ההכרעה המבוקשת. דרכי הפרשנות רבות הן, כמובן, ולהבחנה ביניהן חשיבות רבה, אך לגבי עצם הסיווג, אין טעם לחלק ביניהם.
 - (2) דחייה גמורה- עצם המקור שהובא כראיה נגדית אינו בעל תוקף הכרעה כלל.
 - (3) הגהה- נוסח המקור שהובא כראיה נגדית אינו מדויק ויש לשנותו.
- ⁶ חולין, קה., ד"ה "אין קינוח פה"- "להכשיר לאכול בשר אחר גבינה".
- ⁷ רש"י פירש את הביטוי "חלא בר חמרא" ואת המונח "מעת לעת" אך לא את כוונת הביטוי "לסעודתא אחריתא אכילנא".
- ⁸ כך אכן הציע לפרש את דבריו ר"ש רפאל (חידושי הריטב"א על אתר, הערה 69). אמנם, ייתכן שרש"י הדגיש בשר אחרי גבינה, כי דברי ב"ש ובי"ה בעניין קינוח והדחה וביאורם בסוגיא מוסבים על מעשיו של רבי יצחק בריה דרב משרשיא ושם היה מדובר בבשר אחרי גבינה. מאידך גיסא, מעצם עובדה זו ניתן להבין שאכן כל הדיון נוגע רק למצב זה, ובמצב ההפוך (גבינה אחר בשר) אכן צריך גם המתנה. עם זאת, בפירושו למימרת אגרא כתב רש"י- "בלא קינוח הפה. שאם אכל זה ובקש לאכול זה אין צריך ליטול ידיו ולקנח אבל בבשר בהמה בעי קינוח כדלקמן שלא יהא נדבק כלום מן הראשון בחניכיו" (קד., ד"ה "בלא קינוח הפה") ולא חילק בין בשר תחילה או גבינה תחילה, אך ייתכן שהתמקד כאן בחובת הקינוח, ולא התכוון לשלול גם את חובת ההמתנה. רבינו יצחק ב"ר משה למד מדברי רש"י אלו כי בין עוף לגבינה אכן אין צורך בפעולה כלשהי להתירו (או"ז, ח"א, סי' ת"ס, עמ' 133). יצוין עוד, כי בפירושו למשנה שבתחילת הפרק נתפלגו עדי הנוסח של פירוש רש"י. לפי כ"י פפד"מ ופרמה 1304/2756 ודפוס שונצינו נאמר "ואסור להעלות. דילמא אתי למיכלניהו כי הדדי דקא נגעי ובלעי מהדדי ואע"ג שמותר לאכול בשר אחרי גבינה כדאמרין בגמרא" (קג., ד"ה "ואסור להעלות"). במקום זה, אין כל הכרח להבדיל בין גבינה אחרי בשר לבין בשר אחרי גבינה, ואעפ"כ רש"י מצביע דווקא על בשר אחרי גבינה. אכן, בכ"י וטיקן ופרמה 1309/2589 אין את כל המשפט "ואע"ג...בגמרא"!

⁹ חולין, שם, ד"ה "אסור לאכול גבינה".

¹⁰ "אמר רב חסדא אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה...רש"י ז"ל פ"י אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה עד שישהה מסעודה לסעודה." (ספר יראים (אכילות), סימן ס"ג, עמ' 36)

¹¹ "...ובין גבינה לבשר אין צריך שהייה כלל אלא קינוח הפה וביום משמע דאין צריך ליטול ידים ביניהם מעובדא דרב יצחק ויש שמחמירין ליטול אפילו ביום ואם אכל בשר בההיא סעודתא לא אכיל גבינה אלא בסעודתא אחריתא אכיל כעובדא דמר עוקבא...ואם לא אכל ממשות הבשר אלא תבשיל הבשר נוטל ידיו ואפילו ביום להעביר הזוהם דיבוק השומן כרב נחמן דאמר אמצעיים רשות לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה וכן קינוח הפה עביד ולא בעי שהייה כיון שלא אכל בשר. ושיטה זו כפי פיר"ש." (אבי העזרי, סימן אלף וק"ח, עמ' קכה). מדברים אלו ברור שכאשר אכל בשר ממש, חייב קינוח, הדחה והמתנה. דיונו של רבינו אבי"ה לגבי שיעור ההמתנה בין סעודה לסעודה (מסעודת הבוקר עד לסעודת הערב או מיד "ברכת המזון בשיהוי מועט") אינו נוגע לעצם חיוב ההמתנה ואינו מיוחס בדווקא לרש"י (ולפיכך השמטנו אותו בציטוט לעיל בסמוך והוא ידון להלן במסגרת בירור שיטתו ומהלך דבריו של ר' אבי"ה עצמו).

¹² "...אעפ"י שרבינו תם...אין אנו עושין כן אלא כפר"ח ופרש"י וכל הגאונים דמצרכי קינוח ונטילה בין גבינה לבשר או בלא נטילה ביום רק קינוח הפה בפת אבל בין בשר לגבינה צריך שיהוי." (ספר רקח, סימן תס"ט, עמ' שט) כך עולה גם מדברי רבינו יב"ק משפירא, המנגיד בין שיטות רש"י ור"ת, אלא שהוא ציון

מפני שהם נקטו במונח "שהיה" ¹⁴, ללא שהגדירוהו. עם זאת, סביר להניח כי אם סברו שכוונתו הייתה להמתנה קצרה ביותר, בעלת משמעות סמלית בלבד, היה על הדבר להיאמר, שהרי מדובר בפירוש אינו תואם את המשמעות הפשוטה של הלשון. אמנם, אין הוכחה ניצחת להנחה זו אולם ניתן לתמוך בה בעובדה שהחכמים שאכן הכריעו כי אין צורך בהמתנה ממש אלא די בברכת המזון ותחילת סעודה חדשה, כתבו זאת במפורש והנגידו ברורות את הכרעתם עם הדרישה לשהיי ¹⁵ משמעותית, תוך הסתמכות על לשון "סעודה אחרית", ולא כפירוש למונח "שהיה" ¹⁵. לאור האמור, נראה כי רבותינו הראשונים סברו כי רש"י דרש, בנוסף לקינוח ולהדחה, גם המתנה משמעותית בין אכילת בשר לאכילת מאכלי חלב ¹⁶. דרישה זו תואמת גם את דיוק דבריו, לעיל, כי הבשר "מאריך בטעמו", ביטוי הרומז לצורך בהמתנה של פרק זמן על מנת שיעלם טעם הבשר. בנוסף לפירוש רש"י לתלמוד ¹⁷, גם בספרות הענפה דבי רש"י קיימים מקורות הנוגעים לנושא דיונו, שידונו כעת ¹⁸. דא עקא, שבניגוד לפירושו לתלמוד, אין כל וודאות לגבי ייחוסם של רוב המקורות הללו לרש"י עצמו, ולגבי חלקם ברור שאינם משל רש"י, כמפורט להלן. המקור המפורש ביותר בספרות דבי רש"י נמצא בספר האורה: "אכל גבינה מותר לאכול בשר בקנוח הפה אכל בשר אסור לאכול גבינה אלא אם כן שהה שיעור סעודתא אחרית" ¹⁹ אולם, מקור זה אינו בהכרח של רש"י וייתכן שמקורו מספר מעשה המכיר, והוא משקף את תורת אשכנז שלפני תתניו ובדור אחריה ²⁰, או שהוא חלק מרובד העריכה הסופית של ספר האורה בפרובנס, יותר משנות דור אחרי רש"י ²¹.

לגופם של דברים, מוסיף מקור זה על עצם חיוב ההמתנה, המבוסס על מימרת מר עוקבא, גם את קביעת משך הזמן הנצרך "שהה שיעור סעודה אחרית". לצרכי דיונו, מובן כי "שיעור" זה עצמו מצריך תיחום זמן מדויק יותר, ובכך נדון להלן, על-פי דבריהם של חכמי אשכנז בדורות שאחרי

רק כי אין נוהגים כר"ת, אלא כרש"י, אך אין בדבריו הגדרה של שיטת רש"י כשלעצמה (מהד' בלוי (ערכי תנאים ואמוראים), עמ' תרמח, תחילת ערך רב יצחק בריה דרב משרשיא).

¹³ "והנכון כפי רש"י ז"ל והגאונים ז"ל דה"פ אכל בשר אסור לאכול גבינה באותו סעודה אע"פ שקינח פיו ונטל ידיו." (חידושי הריטב"א למסכת חולין, על דף קה.)

¹⁴ מלבד הריטב"א שנקט בלשון "באותו סעודה". אולם, הריטב"א פעל במרכז תורני אחר (ספרד) ובזמן מאוחר יותר.

¹⁵ "ואם אכל בשר בההיא סעודתא לא אכיל גבינה אלא בסעודתא אחריתא אכיל כעובדא דמר עוקבא... ויש מפרשים סעודה שקבעה תורה בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבוקר ולא נהירא לי להחמיר אלא ברכת המזון בהפסק מועט." (אבי העזרי, שם) ואילו כאשר השתמש במונח "שהיה" (בתיאור פירוש רש"י) לא הציב אפשרויות אלו. "לאו בסעודתא שרגילין לעשות אחת בשחרית ואחת ערבית אלא אפילו לאלתר אם סילק השולחן ובירך מותר דלא פלוג רבנן" (תוס', חולין קה., ד"ה "לסעודתא אחריתא אכילנא", והיא מתורת הר"י הזקן כמבואר בסמ"ג, לא תעשה קמ"א).

¹⁶ ואין זה חידוש של חכמים שפעלו "רק כמה דורות לאחר מכן" כבעל הסמ"ק והריטב"א, כפי שכתב סטולמן, המתנה, עמ' יא, הערה 38.

¹⁷ יצוין, כי סטולמן, שם, בדיונו בשיטת רש"י, אינו מזכיר כלל את העולה מפירושו לתלמוד, מלבד הפניה לדברי ר"ש רפאל (שצוינו לעיל), שבהם נדונים הדברים בקצרה (ובהפניה עצמה לא נזכר כלל נושא דבריו של ר"ש רפאל). נראה שהסיבה להיעדר זה הנה חוסר המוחלטות בדברי רש"י, כאמור לעיל.

¹⁸ סדר הבאת המקורות שונה מזה של סטולמן, שם, על-פי פירושו למקורות אלו, השונה לחלוטין מפירושו.

¹⁹ ספר האורה ח"א, סימן ק"י, עמ' 136. ויעוין שם, עמ' 135, הערה א, שהדברים הועתקו מספר האורה לספר הפרדס ע"י המדפיס הראשון.

²⁰ יעוין גרוסמן, צרפת, עמ' 237 – 238, ליד הערה 345 ומה שצוין בהערה שם.

²¹ יעוין אורבך, בעה"ת, עמ' 37 וסולובייצ'יק, יינס, עמ' 41.

רש"י. אולם, קרוב לוודאי שעצם השימוש במונח "שיעור סעודה אחריתי" ולא "סעודה אחריתי" גרידא, משמעו דרישה להמתנת פרק זמן משמעותי, ולא על המתנה סמלית.²²

התייחסות נוספת לענייננו נמצאת בתוך מקור הנקרא "נקיות בשר דרבינו שלמה"²³, בו נאמר "והאוכל בשר אסור לאכול חלב או גבינה באותה סעודה."²⁴ לפני ניתוח הדברים לגופם, יש לדון בייחוסם. סביר מאוד כי המקור כולו, "נקיות בשר דרבינו שלמה", הוא אכן משל רש"י, כפי שמעידה עצם לשון זו.²⁵ לעומת זאת, יש מספר סיבות לפקפק בייחוס משפט זה והמשפט הסמוך לו, העוסק בדיני כחל, לגוף המקור הנ"ל:

- א. שני המשפטים אינם נמצאים ברוב המקבילות של מקור זה.²⁶
 - ב. נושא המשפטים אינו מתאים לכותרת המקור "דין/תיקון נקיות הבשר" ולא לתוכן המקור כולו, העוסק בניקוי הבשר "מן החלב ומן הדם וגידים שכתב בהן כרת".
 - ג. על פניו, מסתיים המקור כולו בהצהרת אמונים לסמכותם של חכמי ישראל לגבי הגדרת חלבים ושבח החכמים,²⁷ ושני המשפטים האמורים מופיעים אחרי סיום זה, כמעין נספח.²⁸
- יהא הדבר אשר יהא, תואמת הקביעה ההלכתית שבמשפט הנדון את שיטת רש"י, כפי שהיא עולה מפירושו לתלמוד, שהרי מפורש בה עצם חיוב ההמתנה, המבוססת על מימרת מר עוקבא. עם

²² סטולמן, המתנה, עמ' יא, הערה 38 הסביר כי "פירושו 'אפילו סילק מיד ובירך'...", ולא עמד על השימוש במלה "שיעור", שאין לה מקום לפי פירושו. יתר על כן, הלשון 'אפילו סילק מיד ובירך' אינה נמצאת באף מקור מדבי רש"י, בניגוד לרושם העולה מסימונה בסימני ציטוט. גם הציטוט מספר יראים (שהובא לתמיכה בדברים) מצביע דווקא על הכיוון ההפוך מפירושו זה, כפי שכבר הערנו לעיל.

²³ סדור, סימן תרט"ז, עמ' 294. מקור זה מופיע גם בספר האורה ח"א, סימן ק"ח, עמ' 129 - 131 (אך שם כל ההתחלה שונה) ובספר האורה ח"ב, סי' ק"נ, עמ' 227 (חיבור זה הנו במהדורה של איסור והיתר דרש"י (סולובייצ'ק, י"ן, עמ' 17). הדברים נמצאים גם, בשנויים רבים ובהוספות, באבי העזרי, סימן אלף וצ"ח, עמ' קה-קט ובספר רקח, סימן ת"ט, עמ' רפח-רפט. ויעויין עוד ב **גזני קדם ב**, עמ' 16 - 18, בו מובא מקור דומה מאוד בשם רבינו שמואל בר חפני גאון, ומה שכתב על מקור זה תא-שמע, אשכנז, עמ' 29, הערה 33. כמו כן, מובא המקור בקובץ הליקוטין של ראב"ה (כ"י המוזיאון היהודי בברלין VIII.S.26) עמ' 101ד, שורה 45 - עמ' 102א, שורה 38, שאת החלק הנוגע להלכות איסור והיתר ההדרתי בפרק הראשון של עבודתי (מהדורה זו עתידה לצאת, בעז"ה, במאמר נפרד).

²⁴ כך הוא הן בסדור הנ"ל, והן בספר האורה ח"ב, סי' קנ, עמ' 227. המלים "או גבינה" נמצאות רק בספר האורה.

²⁵ סביר מאוד כי המקור כולו, "נקיות בשר דרבינו שלמה", הוא אכן משל רש"י, שכן ר' אבי"ה ציטט ממקור זה וייחסו כך- "בשם רבינו שלמה" (אבי העזרי, סי' אלף וצ"ח, עמ' קה). אמנם, דרכו של רבינו אבי"ה, כמו רבים מרבתינו הראשונים, לכות את כל האמור בספרי דבי רש"י שהגיעו לידינו על-שם רש"י (יעויין בן-גדליה, חכמי, עמ' 232). אולם, הלשון "בשם רבינו שלמה" ולא "תשובת רבינו שלמה" או "רבינו שלמה" מצביעה, לכאורה, על מקור כתוב שעמד בפניו, בו יוחסו הדברים בצורה מפורשת לרש"י.

²⁶ יעויין בסדור הנ"ל, הערה ט של המהדיר (ר"ש בובר). הדברים אף אינם אצל ר' אבי"ה וראב"ה.

²⁷ "ולא פירש איזה חלב אסור לאכול ואם אתה אומר כל החלב שבתוך הבהמה אסור נמצא אתה אומר כל הבהמה כולה אלא (חכמים פירשו/פירש הקדוש ברוך הוא/ ולכך פירשו חכמי בתורי שבעל פה ומביאין ראיה מן המקרא) איזה חלב אסור ואיזה חלב מותר בתורה שבעל פה שהחכמים הוגים בה יומם ולילה" (סדור, שם, עמ' 294, ספר האורה, שם, ובקובץ הליקוטין של ראב"ה, בשנוי הלשון שבמוסגר, בהתאמה. בקובץ הליקוטין ליתא "בתורה שבעל פה שהחכמים הוגים בה יומם ולילה". ניתן לומר שלחילופי לשון אלו נודעת משמעות רבה מבחינת תפיסת עניינה של תורה שבע"פ, תוקפה, וקישורה ללשון התורה שבכתב, ואכמ"ל) אצל רבינו אבי"ה מנוסחים הדברים כך: "וכל אילו אסורין משום כל חלב וכל דם לא תאכלו ולא נתפרשו אלא מדברי חכמי התלמוד." (אבי העזרי, שם, עמ' קט).

²⁸ בסדור מופיעה אחריהם הוראה נוספת "וחוטיין שבעוקץ שבזב אסור משום חלב וצריך לכל אדם שיהא זריז ליטלו ולנקר כל הזנב לפי שהן נמשכין באורך כל הזנב ושאינו מנקרו ואוכלו עובר משום חלב", ורק אז נכתב "סליק נקיות בשר דרבינו שלמה." משפט זה מתאים לנושא המקור כולו, אך מיקומו, אחרי פסקת הסיום הנ"ל, מעורר תמיהה, מה גם שהמשפטים נשאו דיונו בפנים נמצאים מפרידים בין הדבקים.

זאת, אין במקור זה כל תיחום או הגדרה לביטוי "באותה סעודה", והדעת נוטה לפרשו כפשוטו, דהיינו חיוב המתנה משמעותי²⁹.

יצוין, כי בניגוד למהלך דברינו לעיל, קיים לכאורה מקור אחד מדבי רש"י בו נפסק מפורשות: "ומסעודה לסעודה אין שיעור אפילו לאכול מיד בסעודה אחרת רק שסיר הבשר בין שיניו"³⁰. אולם, בגוף המקור מפורש כי מדובר בו על אכילת חלב אחרי אכילת כחל (דד הבהמה)³¹, ואין מכאן ראיה לגבי חיוב ההמתנה שאחרי אכילת בשר ממש³², שלגביו סביר להניח שרש"י פסק כי יש צורך לפרק זמן משמעותי לשם ההמתנה, כמפורט לעיל.

ג. שיטת רש"י לגבי תבשיל

לעומת חיוב ההמתנה המפורש בכל המקורות שנדונו לעיל, קיים מקור אחד בספרות דבי רש"י בו נפסק כי אין צורך בהמתנה כלשהי. במחזור ויטרי נאמר "האמצעיים רשות, אמר רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה. והאי דשרו רבנן בתר בשר גבינה משמעתיה דרב נחמן"³³, ואם כן, די בנטילת ידיים בין בשר לגבינה! אולם, נראה על-פניו כי אין כאן כל סתירה, שכן מקור זה הנו ציטוט לשונו של בעל הלכות גדולות, והנו חלק מהרצאת הלכות ארוכה בנושא נטילת ידיים וסעודה, הבנויה כולה על ציטוטים רצופים מסדר רב עמרם גאון ומבה"ג³⁴, וללא הבאה כלשהי של תורת רש"י עצמו, המתחילה רק לאחר מכן³⁵. ייתכן, אפוא, שמקור זה אינו משקף ואינו תואם את דעתו של רש"י³⁶, כפי שהיא באה לידי ביטוי במקומות אחרים. עם זאת, ניתן להסביר מקור זה באופן אחר, ללא שיתור את דברי רש"י במקומות אחרים, והוא מבוסס על ההבחנה בין בשר לבין תבשיל בשר. ניתן לומר שרש"י פירש את מימרת מר עוקבא,

²⁹ בניגוד לדברי סטולמן, המתנה, עמ' יא, הערה 38, שהביא את הדברים כראיה לפירושו לשיטת רש"י, ואף לא עמד כלל על הפקפוק בעצם ייחוס הדברים לרש"י.

³⁰ סדור"ר, סי' תקפ"ז, עמ' 283, ויעוין במקבילות שציין אליהן המהדיר שם (וכן בשבה"ל, ח"ב, סימן כ"ח, עמ' צח), וכן הוא בקובץ הליקוטין הני"ל, עמ' 103ג, שורות 25 – 34, ועל-פי נוסחו ציטטנו בפנים.

³¹ "ראיתי באחד שאכל כחל לפני סעודת חלב ואסור לאכול חלב באותה סעודה אם לא קינח שיניו או שהה כדי שתסתלק בשר שמן שיניו ומסעודה לסעודה אין שיעור..." (סדור"ר, שם) "פעם אחת אכל אדם אחד כחל ושאל לרבי שלמה אם יכול לאכול חלב באותה שעה או לאו ואסר לו אם לא חטט את שיניו או שיששה כדי שיתלק בשר הנכנס לו בין שיניו ומסעודה לסעודה אין שיעור..." (קובץ הליקוטין, שם). על קישור הדברים לדין הכחל דווקא, ומקבילות לדין זה בספרות דבי רש"י, לגבי כחל, העיר כבר ר"ש בובר בהערותיו לסדור"ר, על אתר.

³² הבחנה זו בין כחל לבשר עומדת במפורש בבסיס המקור שבספר מעה"ג אשר ידון להלן. לעומת זאת, סטולמן, המתנה, עמ' יא, ציטט את המשפט שהובא בפנים, תוך פיזור האותיות, ולמד ממנו על דעת רש"י לגבי אכילת חלב אחרי בשר ממש, וממנו על מנהג צרפת-אשכנז המקורי. אמנם, המקורות הובאו שם במלואם (בהערה 38), כך שניכר מהם עצמם שלא כדבריו. יצוין, כי אי ידיעת הבחנה זו בין כחל לבשר אף הביאה את סטולמן לפרש את כל המקורות מדבי רש"י, שהובאו לעיל, על-פי מקור זה, ודלא כפשוטו לשונם.

³³ מחז"ר (מהדור"ר א גולדשמידט), הלכות סעודה, סוף סעיף ב, עמ' נט (ויעוין בשנויי הנוסחאות שם, ובהערה 13), וכן הוא גם בסדור"ר, סוף סימן ס"ג, עמ' 38 ובספר הסדרים (מהדורת י' אלפנבין, ניו-יורק, תשי"א), ח"ב, סוף סי' מ"ט (ללא חלוקת עמודים). "ספר הסדרים הוא סדור רש"י..." (לשון ר"ש בובר במבוא לסדור"ר, עמ' 61, ובהרחבה במבואו לספר האורה, עמ' 86), וסדור"ר עצמו הנו כ"י של מחז"ר, ללא התפילות (כפי שהעיר תא-שמע, ענייני, עמ' 89, ור"א גולדשמידט במבואו למחז"ר, עמ' 28).

³⁴ סימנים א-י"ט במהדורת ר"א גולדשמידט, עמ' נח-עו, והמקורות שצינו שם.

³⁵ בתחילת סימן כ, עמ' עו, יש כותרת "וזה הוסד מפי רבינו תנחום נפשו בצרור החיים" ומשם ואילך אכן מופיעה הרצאת דברי רש"י.

³⁶ נראה כי א' ריינר הבין כי מדובר בחומר הלכתי שאין לו קשר לרש"י, מפני שהוא כתב כי רש"י לא ציטט כלל את ה"ג בקבצי ההלכה שלו (ריינר, ה"ג, עמ' 108, ליד הערה 61). לעומת זאת, לדעת ר"א גולדשמידט, במבואו למחז"ר, עמ' 33 – 34, סדרי ההלכה הרצופים במחז"ר (כגון זה נשוא דיוננו) הם מה שלימד רש"י את תלמידיו לפי רבותיו, אך לאו דווקא דעתו שלו, ובעמ' 34 – 36, הביא הוא מספר דוגמאות לכך שדעת רש"י, הלכה למעשה, לא הייתה כפי ששנוי בסדר ההלכות הרצוף שבמחז"ר, וניתן היה, אפוא, להוסיף את ענייננו לדוגמאותיו. אולם, לפי פירושינו להלן בפנים, אין צורך בהסבר זה כאן.

הקובעת חיוב המתנה, רק לגבי אכילת חלב אחרי אכילת בשר ממש, ואילו את מימרת רב נחמן, המסתפקת בנטילת ידיים, העמיד רש"י באכילת חלב אחרי אכילת תבשיל ללא ממשות בשר, וכך פירש גם את דברי בה"ג הנ"ל.³⁷

פירוש זה אינו השערה גרידא, שהרי קיים מקור להוראה הדורשת קינוח הפה לעניין תבשיל בשר שאין בו ממשות בשר והוא נמצא בספרות דבי רש"י: "רבי אסור לאכול חלב אחר דגים מבושלים (בכלים של בשר) בלא קינוח משום הא דאמר רבי יוחנן אסור לאכול חלב אחר התבשיל ולא אמר אחר הבשר ש"מ אפילו אחר דגים משום פרור שנתבשלו בו ומשום הקערה שנאכלו בו."³⁸ יודגש, כי אין וודאות שהדברים הם אכן מתורת רש"י, מפני שהוא נמצא גם בספר מעה"ג ובספר הפרדס³⁹, בהמשך רצוף לדברי חכמי שפירא שפעלו אחרי רש"י, כמפורט להלן, ולפיכך ייתכן שגם מקור זה הוא מתורת חכמי אשכנז באותו דור או לפני כן. מאידך גיסא, ייתכן שמקור זה מקורו מתורת רש"י והוא הוכנס כמאמר מוסגר לתוך סימן זה במעה"ג, העוסק בדיני כחל, בשל זיקתו לנושא ההמתנה, הנדון מיד לפניו. לגופם של דברים, מימרת רבי יוחנן, המובאת כראיה נגזרת להוראה ההלכתית, אינה נמצאת בפנינו.⁴⁰

יהא הדבר אשר יהא, ההבחנה בין בשר לבין תבשיל בשר מופיעה במפורש אצל ר' אב"ה, שכתב כי לדעת רש"י די בקינוח הפה והדחת הידיים, ללא המתנה, דווקא אחרי תבשיל בשר, על-פי ראייה נגזרת ממימרת רב נחמן⁴¹. יודגש, כי בפירוש רש"י לתלמוד אין הדברים מפורשים, אולם ניתן להגיע למסקנה זו מהעובדה שרש"י לא פירש את מימרת רב נחמן, ושתיקה זו מטה את הכף לכיוון פרשני זה, התואם את לשונו של רב נחמן, "בין תבשיל לגבינה" ללא אזכור של בשר ממש.

³⁷ ניתן לתמוך בהבנה זו בעובדה שדברי בה"ג לא הובאו בשלמותם, שכן בהמשך למשפט המצוטט בפנים מתוך מחז"ו, נאמר בבה"ג (אחרי משפט לגבי מים אחרונים) "אמר רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה ודוקא בלא קינוח אבל מקנה פומיה שרי למיכל אכל גבינה מותר לאכול בשר בלא קינוח ובעי ממשא ידיה ופומיה ביני וביני" (ואז בא ציטוט הסוגיא לגבי הגדרת קינוח הפה). השמטת משפט זה מהציטוט מסתברת על-פי האמור בפנים. עם זאת, ייתכן שהמשפט לא צוטט מפני שהוא אינו חלק מהרצאת הלכות נטילת ידיים.

לפירוש המקובל על רוב רבותינו הראשונים בדברי בה"ג, כמתיר אכילת חלב אחרי אכילת בשר ממש, בקינוח הפה ונטילת ידיים בלבד (לרבות אצל חכמים שלא פסקו כך בעצמם), יעויין בהערה 13 של ר"א גולדשמידט במחז"ו, שם. נושא זה ידון עוד להלן במסגרת שיטות ר"ת והחכם המחבר בתו"פ.
³⁸ ספר הפרדס, עמ' קד. המקבילות מנויות בתשו"ר, סימן שכ"ג, עמ' 334 – 335, והן מתחלקות לנוסח מקוצר (ספר האורה וסדור) ולנוסח הארוך (מעה"ג, הפרדס וכ"י איזמיר של תשובות רש"י). הנוסח המצוטט בפנים הוא על-פי ספר הפרדס (נוסח כ"י איזמיר נחשב משני. יעויין, לשם ההשוואה, סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 120 - 123), שהוא גם המקור היחיד בו נמצאות המלים המוסגרות, הנראות לענ"ד כתוספת פרשנית, ולפיכך הסגרת אותן. אולם, נראה בעליל כי מדובר בפרשנות הנכונה, ולכן הובאו הדברים בפנים.

³⁹ מעה"ג, בתוך סי' ט"ו, עמ' 9 – 10. המקור הסמוך לו מלפניו ידון מיד להלן, בפנים.
⁴⁰ כפי שכבר העירו ר"י פריימאן ור"י אלפנבין (מעה"ג, שם, עמ' 9, הערה נט ותשו"ר, שם, עמ' 334, הערה 2). יצויין, כי, באופן חריג בין כל המקבילות, מיוחסת המימרא בכ"י פריס הספריה הלאומית HEB. 326, עמ' 110 עמודה ב, לר"י.

⁴¹ "ואם לא אכל ממשות הבשר אלא תבשיל הבשר נוטל ידיו ואפילו ביום להעביר הזוהם דיבוק השומן כרב נחמן דאמר אמצעיים רשות לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל אבל בין תבשיל לגבינה חובה וכן קינוח הפה עביד ולא בעי שהייה כיון שלא אכל בשר. ושיטה זו כפי פיר"ש..." (אבי העזרי, סי' אלף וק"ח, עמ' ככה).

ד. מעשה הגאונים

החכמים הראשונים באשכנז⁴² שנגעו בנושא דיוננו וששיטתם הגיעה לידינו⁴³, היו שנים מגדולי חכמי שפירא בדור שאחר גזרות תתנ"ו, רבי דוד הלוי ורבי קלונימוס הזקן⁴⁴, אגב שאלה שנשאלו בעניין דין ההמתנה לגבי כחל (דד הבהמה), ככל הנראה ע"י רבי יקר ברבי מכיר⁴⁵:

ר' דוד הלוי הוה ליה קדירה וכף וקערה לבשל חמצי⁴⁶ בהדי כחל ואנא בעינא קמי מור' מהו למיכל כחלי בתר בישראל מי אמרינן כיון...⁴⁷ דלהאי גוונא חשיב ליה כמו חלבא הכי נמי לא מצי למיכל בתר בישראל לאלתר כמו שאר חלב או לא ולא הורה לא איסור ולא היתר אבל הרב ר' קלונימוס הזקן אסר לאכול בשר לאלתר לאחר אכילתו כמו על חלב שאסר לאכול אחר אכילת בשר אבל מותר כחל לאכול אחר חלב לאלתר ומה בשר אוכל אחר חלב לאלתר במדיח בו ומקנח כחל לא כל שכן שמותר לאחר חלב אבל צריך קינוח ומדיח כמו לאכיל' בשר⁴⁸ בדבריהם של שלושת החכמים מפורשים כללי אכילת בשר אחרי חלב, ולהפך, והם מוסכמים על רבי דוד הלוי ורבי קלונימוס הזקן⁴⁹:

א. אסור לאכול בשר אחר חלב ללא קינוח והפך הפה והדחת הידיים⁵⁰.

ב. אסור לאכול חלב אחרי בשר, גם אחרי קינוח והדחה, וחובה גם להמתין⁵¹.

לכללי המתנה אלו, המקובלים כהנחת היסוד הבסיסית של הדיון ההלכתי בעניין הכחל, לא מובא מקור. עם זאת, ברור כי הם מבוססים על ראייה נגזרת משתמעת מביאור הסוגיא למחלוקת בית הלל ובית שמאי, על-פיו יש דרישה לקינוח והדחה, והחלתה הן על אכילת בשר אחרי חלב והן על אכילת חלב אחרי בשר. חובת ההמתנה בין בשר לחלב שאחרי מקורה, קרוב לוודאי, ממימרת מר

⁴² אמנם, ייתכן ששיטת רש"י, לעיל, משקפת גם את תורת אשכנז, או אפילו שחלק מהמקורות מהספרות דבי רש"י הם של חכמי אשכנז, כפי שהערנו בפנים, לעיל. אולם, אין לכך הוכחה ניצחת וזהו טעמו של הניסוח בפנים. באשר לפירוש המיוחס לרגמ"ה על מסכת חולין על אתר, לענ"ד לא ניתן להסיק ממנו דבר בשאלה זו.

⁴³ שהרי שאלה כה מצויה בוודאי נדונה לפני כן, ולו כהוראה למעשה ללא נימוקים, אלא שאין בידינו מידע על כך.

⁴⁴ לזיהוי החכמים שבמקור זה יעויין גרוסמן, אשכנז, עמ' 262. על החכמים עצמם, יעויין בן-גדליה, חכמי, עמ' 193 – 255 (רבינו קלונימוס הזקן) ועמ' 289 – 292 (רבי דוד הלוי). יצוין, כי סטולמן, המתנה, עמ' י, הערה 35, כתב כי ר' אב"ן הוא "החכם האשכנזי הראשון שמצאנו בדבריו התייחסות למנהג זה", ולא היא, כאמור בפנים, שכן ר' אב"ן היה בן הדור שאחרי רבי קלונימוס הזקן ורבי דוד הלוי, וסטולמן אף לא ציין כלל את המקור בספר מעה"ג.

⁴⁵ אלפנביין, תשו"ר, סי' מ"ז, הערה 1, הניח, על-פי המקבילה שבספר הפרדס, שהנשאל הוא רש"י, אך העיר שלפי מעה"ג השואל הוא רש"י. אולם, כבר הראה גרוסמן, שם, כי שני הזיהויים מוטעים.

⁴⁶ מין קטניות (כפי שעולה מתוס', חולין סז, ד"ה "דיקא נמי דקתנ"י" – "...ומיהו... אין לאסור אותם פולין שקורין פואי"ש וחימצי שקורין שאווים...").

⁴⁷ כאן מפורטת הטענה שאנו מתייחסים לכחל כחלב לעניין איסור בשר בחלב.

⁴⁸ מעה"ג, סי' ט"ו, עמ' 9. למקבילות יעויין אלפנביין, תשו"ר, סי' מ"ז, עמ' 41, וגרוסמן, אשכנז, עמ' 262, הערה 257.

⁴⁹ השאלה, והמחלוקת בהלכה, הנה רק לגבי דין הכחל, שהוא הנושא של סימן זה במעה"ג.

⁵⁰ "ומה בשר אוכל אחר חלב לאלתר במדיח בו ומקנח", כלומר ההיתר לאכול בשר מיד אחרי חלב מותרת בקינוח והדחה. במקבילה שבספר הפרדס נאמרו הדברים בצורה מפורשת עוד יותר, ובתוספת רמז מן הפסוק: "ומותר לאכול בשר אחר כחל ואחר חלב ממה נפשך אם בשר הוא הרי אוכל בשר אחר בשר ואי חלב הוא הרי אוכל בשר אחר חלב במדיח ומקנח וסמך יש מן התורה ויקח חמאה וחלב ובן הבקר אשר עשה הכי משמע ויקח חמאה וחלב והדר ובן הבקר אבל קינוח בעי בפת ובמים." יעויין עוד בדברי בן-גדליה, חכמי, עמ' 234 – 235, על דרכו של רבינו קלונימוס הזקן להשתמש בפסוקים בהכרעותיו ההלכתיות.

⁵¹ עצם השאלה לגבי כחל היא האם להשוותו לגמרי לחלב ולכן "לא מצי למיכל בתר בישראל לאלתר כמו שאר חלב", תגובת רבי דוד הלוי לשאלה לגבי כחל היא "לא הורה לא איסור ולא היתר", אך מובן שבחלב ממש הוא מסכים לחיוב ההמתנה, כי בלעדיו אין כל בסיס לשאלה על המתנה בכחל. הדברים מפורשים בתשובת רבי קלונימוס הזקן ש-"אסר לאכול בשר לאלתר לאחר אכילתו כמו על חלב שאסר לאכול אחר אכילת בשר". העובדה שמדובר כאן בחיוב המתנה אחרי קינוח והדחה ברורה מההנגדה הצמודה לו לגבי אכילת כחל לאחר חלב, שכמו אכילת בשר אחרי חלב די בקינוח והדחה.

עוקבא, שהרי אין לכך כל מקור אחר בסוגיית התלמוד. עם זאת, אין כאן הגדרה מדויקת לפרק הזמן הנצרך לשם ההמתנה, ואף לא ניתן לעמוד עליה מדרך לימוד הדין מסוגיית התלמוד, מפני שהיא אינה מפורשת. אולם, מעצם קיומו של חיוב ההמתנה ומהנגדתו לאפשרות של "לאלתר", נראה כי אין די בפרק זמן קצר, אלא בהמתנה משמעותית⁵².

יודגש, כי מקור זה מבטא את תורת חכמי שפירא בדור שפעל מיד אחרי גזרות תתנ"ו, אך סביר להניח כי הוא משקף גם את הפסיקה בקהילות המרכזיות באשכנז שבדורות שלפני כן. זאת, מפני ששלושת החכמים ייצגו שלוש מהמשפחות המיוחסות ביותר בהנהגה התורנית של אשכנז הקדומה⁵³, בעלות מסורת פסיקה ונוהג מגובש⁵⁴. קשה להניח כי יסטו בשתיקה, אגב דיון בעניינין אחר, מההכרעה ההלכתית המקובלת. אמנם, השערה זו נשענת על הוכחה מן השתיקה, אך מסתברת היא.

העולה מן המקובץ הנו, כי שיטת רש"י בנושא כללי ההיתר בין אכילת חלב לבין אכילת בשר ממש⁵⁵, ולהפך, כפי שהוצגה לעיל, תאמה את שיטת חכמי אשכנז.

ה. ר' אב"ן

דברים מפורשים אנו מוצאים אצל ר' אב"ן, שפעל בדור שאחרי חכמי שפירא האמורים: **ואם אכל גבינ' ובעי למיכל בשר רק לאלתר יקנח פה בפת דא"ר זירא אין קינוח פה אלא בפת ואין צריך שהיה בינתיים. וצריך ליטול ידיו** מדאמר' במים אמצעיים בין תבשיל לגבינה חובה ואע"ג דרב יצחק אכל ביום בלא נטילה שני רב יצחק דרב גובריה והוי זהיר אבל אנן עבדי' לחומרא. **ואם אכל בשר לא יאכל גבינה עד לזמן סעודה אחר' כי הבשר שבין השיניים הוי בשר ואינו יוצא על ידי קינוח הפה עד שמתעכל** ולא מצינו מיקל ממר עוקבא דהוי אכיל גבינה לסעודה אחר' וכוותיה עבדי'. ואם אכל תבשיל של בשר בלא בשר מקנח הפה בפת וגם ידיו אפי' ביום להעביר שמן התבשיל מעליהם דא' רב בין תבשיל לגבינה חובה והוא שלא אכל מן הבשר ואין לו בשר בין השיניים כי אין איסור בדבר אלא משום שיצא הבשר שבין השיניים ויבלענו עם הגבינה⁵⁶

כללי האכילה הם, אפוא, כדלקמן:

- א. בין גבינה לבשר, יש לקנח את הפה וליטול ידיים, ביום כביללה⁵⁷. זאת, על בסיס ראייה נגזרת משתמעת ממסקנת הסוגיא לגבי דברי בית הלל ובית שמאי, תוך שיוכה דווקא למקרה זה, שאליו היא נסמכה בסוגיא.
- ב. בין בשר לגבינה יש חובת המתנה עד ל-"זמן סעודה אחרת", כמימרת מר עוקבא.
- ג. בין תבשיל בשר ללא ממשות בשר לבין גבינה צריך קינוח ונטילה, על-פי מימרת רב⁵⁸ לגבי חיוב מים אמצעיים בין תבשיל לגבינה.

⁵² לענ"ד, יקשה מאוד לטעון שהכוונה להתיר חלב בסעודה אחרת מיד אחרי סעודה בה נאכל בשר, שהרי עצם המלה "סעודה" לא נזכרה כאן כלל אלא הגדרת זמן של שלילת האפשרות של "לאלתר", וממילא עולה שמימרת מר עוקבא פורשה כתוחמת שיעור זמן כלשהו.

⁵³ יעויין גרוסמן, אשכנז, עמ' 397 - 398 ובן-גדליה, חכמי, עמ' 193, 198 - 201, 282 ו- 289.

⁵⁴ יעויין גרוסמן, שם, עמ' 405, ובן-גדליה, שם, עמ' 49 - 58.

⁵⁵ בניגוד לתבשיל בשר ללא ממשות בשר, שאינו נזכר במקור זה, וממילא לא ניתן להסיק לגביו דבר.

⁵⁶ אב"ן העזר, סימן רע"א, עמ' 127 (בכ"י וולפנביטל: עמ' 443 בעמוד שמשמאל לימין), במסגרת הרצאת הלכות ודיונים הלכתיים, על-פי סדר מסכת חולין.

⁵⁷ דלא כדברי בה"ג (ור"ת) שפסק כרבי יצחק בריה דרב משרשיא, כי ביום אין צורך בנטילת ידיים.

הכרעות הלכתיות אלו זהות כולן לשיטת רש"י, כפי שהוצגה לעיל, וגם לזו של חכמי שפירא, ככל שיש חפיפה בנושאים.⁵⁹ אצל ר' אב"ן מחודדת יותר דרך הסקת ההלכות מהסוגיא, ולפיה לכל חלק בסוגיא משויך נושא אחר, ונראה בעליל כי השיוך מבוסס על ההקשרים בסוגיא ועל פשטות לשון המימרות.⁶⁰ יצוין, כי בהרצאת דבריו של ר' אב"ן יש חידוש בדגש על איסור בשר בין השניים, בעקבות הגדרת רב חסדא כי הוא נחשב לבשר. לפי הסברו של ר' אב"ן זהו עצם סיבת חיוב ההמתנה, שכן הדרך היחידה להתגבר על הבעיה שיוצר בשר זה היא ההמתנה ל-זמן סעודה אחרת...עד שמתעכל".

יודגש, כי מדברי ר' אב"ן עולה ברורות כי "זמן סעודה אחרית" הוא, כפשטות לשונו, חיוב המתנה משמעותי "עד שמתעכל".⁶¹ ניתן להקיש ממקור זה ללשון המקור שבספרות דבי רש"י, שהובא לעיל, הנוקט במונח "שיעור סעודה אחרית", שגם בו מדובר, כפשטות לשונו, בהמתנה משמעותית. לאור בירורי הדברים לעיל, נראה כי דעת ר' אב"ן אינה חורגת מדרך המלך של ההלכה והנוהג באשכנז, אלא היא משקפת את ההכרעה ההלכתית שהייתה מקובלת כבר לפניו.⁶²

ו. הרשב"ם

הרשב"ם⁶³ הכריע כשיטת רש"י וחכמי אשכנז, לגבי בשר ממש, אך הוא פסק שקיימת חובת המתנה זהה גם אחרי אכילת תבשיל ללא ממשות בשר.⁶⁴ יצוין כי גם בדבריו אין תיחום מפורש של פרק הזמן הנצרך להמתנה, אולם מלשונו "אבל תבשיל גבינה שלאחריו ולא מידי שאינו יכול לאכול...עד למחרת או סעודתא אחרית". ההשוואה בין "למחרת" לבין "סעודתא אחרית" אמנם מפורשת במימרת מר עוקבא שבתלמוד, אך לפי פשוטה היא מצביעה על המתנה משמעותית.⁶⁵ יתר על כן, לשיטתו, קיים חיוב נטילת ידיים אחרי תבשיל גבינה ביום ובלילה ואילו אחרי גבינה ממש יש חיוב נטילה רק בלילה, בעוד שחיוב קינוח הפה קיים בשניהם בשווה.

⁵⁸ על-פי גרסת ר' אב"ן רב הוא בעל המימרא, כפי שהוא בכ"י מינכן 95 ובכ"י וטיקן 122 של התלמוד, (בשאר עדי הנוסח בעל המימרא הוא רב נחמן).

⁵⁹ למעט נושא התבשיל, שאינו נמצא אצל חכמי שפירא.

⁶⁰ קינוח והדחה לבשר אחרי גבינה- אליו היא נסמכת בסוגיא; המתנה לגבינה אחרי בשר- על-פי לשונו של מר עוקבא; קינוח והדחה לחלב אחרי תבשיל בשר ללא ממשות בשר- על-פי לשונו של רב/רב נחמן.

⁶¹ ניתן היה לומר כי "עד שמתעכל" מהווה תיחום של פרק הזמן של "זמן סעודה אחרת", דהיינו זמן עיכול, כמפורש אצל חכמים מאוחרים יותר וכמפורט להלן. אולם, לענ"ד נראה כי פירושם הפשוט של דברי ר' אב"ן הוא כמוצג בפנים, והכוונה לנמק את חיוב ההמתנה ולא לתחמו ולהגדירו.

⁶² ודלא כסטולמן, המתנה, עמ' י, הערה 35, ודברי ר' אבי"ה שהביא אינם נוגעים, כמובן, לעניין ההלכה שלפני סבו, ר' אב"ן.

⁶³ אמנם, הרשב"ם היה מבוגר מר' אב"ן, אבל בשל קישור דבריו לשיטת ר"ת, להלן בסמוך, נראה לענ"ד לדון בדבריו בסמוך לו.

⁶⁴ דברי הרשב"ם הובאו בהרחבת מה באו"ז, ח"א, סי' ת"ס, עמ' 133: "...פי' רשב"ם בין תבשיל לתבשיל היינו בין תבשיל פולין לתבשיל כרוב ומשום נקיות בעלמא אבל בין תבשיל בשר לתבשיל גבינה שלפניו חובה אפי' ביום לפי שנדבק לידים יותר מגבינה עצמה שאינה צריכה כ"א בלילה כדאמר' לעיל אבל תבשיל גבינה שלאחריו ולא מידי שאינו יכול לאכול תבשיל גבינה אחר תבשיל בשר עד למחרת או סעודתא אחרית כדאמרן לעיל. ואין חילוק בין תבשיל לבשר עצמו". לאור דרכו של רבינו יצחק ברבי משה לצטט את מקורותיו כלשונם, סביר להניח כי בפנינו עומדים דברי הרשב"ם ממש (יעוין סולובייצ'יק, יין, עמ' 211, הערה 13). הרשב"ם מרצה חלק משיטתו בתמצית בתוספותיו לרי"ף, עמ' 222 – 223, ויעוין בהרחבה בהערה 3 של ש"י פרידמן המפנה למקורות נוספים בהם הובאה דעת הרשב"ם ע"י חכמים אחרים, ובראשם אחיו, ר"ת. בכל מקרה, הנוסח שבאו"ז הוא הכולל והמקיף ביותר, והואיל ואין כל סתירה בעלת משמעות לדיונו בין המקורות, השתמשנו בו לבירור דעת הרשב"ם.

⁶⁵ סטולמן, המתנה, עמ' יז-יט כתב כי "מדבריהם של פוסקים צרפתיים ואשכנזים... עולה כי די בהמתנה לסעודה אחרת, אף ללא שיהוי של ממש; כך משמע מדבריו של...הרשב"ם...על המתנה לסעודה אחרת, אך לא על המתנה לשעות ארוכות". דעתנו שונה, כמפורט בפנים, ודווקא ההנגדה לדברי הר"י הזקן המובאים שם, עמ' יב, ליד הערה 39, מלמדת אף היא על ההבדל בין שיטתו לבין זו של הרשב"ם.

להכרעתו הביא הרשב"ם, כאמור, ראייה נגזרת ממימרת מר עוקבא, אותה יישם גם על תבשיל בשר ולא רק על בשר ממש, ובשל השוואה זו⁶⁶ שלל הרשב"ם את העמדה ההלכתית ההפוכה כי די בנטילת ידיים בין תבשיל בשר לבין גבינה. את הראיה הנגזרת ממימרת רב נחמן "בין תבשיל לגבינה חובה" דחה הרשב"ם בדרך של פרשנות, דהיינו כי "בין תבשיל לגבינה" הנו בין תבשיל של בשר לתבשיל גבינה שנאכל לפניו.

ז. ר"ת וסיעתו

שיטה שונה בתכלית מזו של החכמים שלפניו מצאנו אצל ר"ת⁶⁷. לפי הכרעתו ההלכתית של ר"ת כללי האכילה הם:

- א. מותר לאכול תבשיל חלבי מיד אחרי תבשיל בשר ללא צורך בקינוח הפה, וגם נטילת ידיים היא רשות בלבד, אך יש חובה ליטול את ידיו על מנת להתיר אכילת גבינה ממש (ולא תבשיל) אחרי תבשיל זה.
 - ב. מותר לאכול בשר מיד אחרי גבינה ללא קינוח הפה, אך בלילה יש חובה ליטול את ידיו.
 - ג. מותר לאכול גבינה מיד אחרי בשר עוף, ואין כל צורך בקינוח הפה ובנטילת ידיים.
 - ד. אחרי אכילת בשר בהמה מותר לאכול גבינה רק אם קינח את פיו, ובלילה חובה גם ליטול ידיו. אך ורק אם לא קינח את פיו, יש חיוב המתנה.
- לתמיכה בהכרעותיו מצטט ר"ת תשובה של רב יהודאי גאון⁶⁸ ובה פירוש למימרת רב נחמן. מדרך הרצאת הדברים נראה כי התשובה לא הובאה רק כראיה מן הסמכות⁶⁹ אלא גם כמקור לפירוש הסוגיא כראיה נגזרת.
- לפי פירוש רב יהודאי, נטילת ידיים בין תבשיל בשר לבין תבשיל חלבי היא רשות, ומכאן עולה כי רב נחמן הצריך נטילת ידיים בין תבשיל בשר לבין גבינה. ר"ת מבאר את טעמה של הבחנה זו⁷⁰ בכך שבין תבשיל בשר לתבשיל חלב "אין כאן חששות ולא ממשות בשר" ואף לא ממשות של

⁶⁶ "ואין חילוק בין תבשיל לבשר עצמו". יצוין, כי לא מצאנו בדברי הרשב"ם ראייה להשוואה זו, אם כי ייתכן שבמקור הוא הביא ראייה לכך, אלא שהיא לא צוטטה ע"י החכמים שהביאו את דבריו.

⁶⁷ דברי ר"ת נמצאים בספר הישר, חלק החידושים, סימן תע"ב, עמ' 282 – 283. יצוין, כי המהדיר כתב, בהערה 7 על אתר, כי המשפט האחרון "כללא דמילתא... רבינו תם", כתוב בכ"י אוקספורד על הגיליון ואינו מופיע כלל בכ"י ירושלים. לאור זאת, נראה לענ"ד כי אין וודאות שמקור זה כולו הוא אכן לשונו של ר"ת, כפי שכתבה הוא עצמו.

⁶⁸ ר"ת מציין במפורש שמקורו בתשובה: "פירש רב יהודאי בשאלות שנשאלו לפניו..." רק בשלב מאוחר יותר של הרצאת הדברים מפנה ר"ת גם לספר הלכות גדולות: "וכן מוכיח בהלכות גדולות של ברכות". תשובה זו נמצאת בתשובות הגאונים ליק, סימן מ"ה- "תוב שאילו מן קמיה דאמרי' מים אמצעיים רשות ואמר רב נחמן לא שנו אלא בין תבשיל לתבשיל באיזה תבשיל? ואמר- בין תבשיל בשר לתבשיל גבינה." לאור זאת, קשה להבין מדוע כתב סטולמן, המתנה, עמ' יב, ליד הערה 40, כי ר"ת הסתמך על דברי בה"ג, כאשר הוא הסתמך גם על תשובה זו. יתר על כן, די במקור שבתשובת הגאונים הני"ל ובעדותו של ר"ת, בכדי לבסס את ייחוס התשובה לבית מדרשו של הגאונים (דלא כסטולמן, שם, עמ' ז הערה 20).

⁶⁹ ר"ת מדגיש "וכמו שפסקתי נר' מתוך ההלכה ורב יהודאי גאון פירשה והיא דסמכא", כלומר הן ראייה נגזרת מפירוש סוגית התלמוד והן ראייה מן הסמכות מרב יהודאי גאון.

⁷⁰ העובדה שמדובר בביאור של ר"ת ולא בחלק מהתשובה, עולה בעליל מההשוואה לתשובה שבתשובות הגאונים הני"ל.

גבינה, ולכן מותר, כמו כל נותן טעם בר נותן טעם⁷¹. לעומת זאת, חובה ליטול ידיים בין תבשיל בשר לבין גבינה ממש, בה אין מדובר בטעם חלב בלבד אלא בממשות של גבינה.

ר"ת כעת ממשיך בהרצאת דבריו וקובע בין כי בשר בהמה לגבינה צריך גם קינוח הפה בנוסף לנטילת ידיים. יודגש, כי רב יהודאי, כשלעצמו, לא הזכיר כלל את הדין החל על אכילת גבינה אחרי בשר ממש, אלא רק על תבשיל, ודבריו אינם סותרים כלל את שיטת חכמי אשכנז ורש"י, כפי שהצגנוה לעיל. הכרעת ר"ת בעניין זה בנויה על ראייה נגזרת משתמעת ממסקנת הסוגיא לגבי דברי ב"ש וב"ה, ולפיה יש דרישה לנטילת ידיים ולקינוח הפה⁷². אמנם, כמפורט לעיל, בסוגיא עצמה לא נאמר מהו המצב בו חלה הלכה זו. ר"ת יישם אותה במקרה של גבינה אחרי בשר. זאת, ככל הנראה, על-פי פירושו כי ההבחנה של רב נחמן בין תבשיל גבינה לבין גבינה ממש, הנדבכת בידיים, עניינה דרישה לנטילת ידיים על-מנת להסיר את דביקות היד במקרה של ממשות. אם כן, במקרה בו הייתה ממשות בשר בהמה תחילה, הנדבק גם בשיניים⁷³, יש צורך גם בפעולה להסרת בעיה זו, הלא הוא קינוח הפה. הנחת היסוד של ר"ת הייתה שההבדל בין תבשיל לבין ממשות⁷⁴, הנו רק הידבקות הממשות לידיים ו/או לשיניים, לפי העניין, וממילא די בפעולה המתמודדת עם בעיה זו, ואין כל סיבה לדרוש המתנת זמן, שבוודאי אינה נצרכת בתבשיל, לפי פירושו במימרת רב נחמן.

לאחר מכן, מפרש ר"ת כי מימרת מר עוקבא אכן דורשת חיוב המתנה, אך זאת כחלופה לקינוח הפה ולא בתוספת לו⁷⁵. בכך, דוחה ר"ת את הראיה ממימרת מר עוקבא נגד שיטתו, בדרך של פרשנות, ומשתמש בה כראיה נגזרת להכרעתו. את פירושו תומך ר"ת בדברי רבי יוחנן, ולפיהם יש חובת המתנה בין בשר לגבינה אך לא במקרה ההפוך. לפי פירוש ר"ת, גם מקור זה מציע חלופה לקינוח הפה ולא תוספת. ממהלך דברי ר"ת נראה בעליל כי הוא מתבסס על פירושו דלעיל להלכת הקינוח ונטילת הידיים הקודמת למימרות אלו בסוגיא, שהרי אין בתלמוד מנגיד בין מקורות אלו, ומשתמע מכך כי הם עולים בקנה אחד. על-פי פירוש זה של ר"ת נמצא כי מהלך כל הסוגיא אחיד ותואם זה לזה⁷⁶.

ר"ת ממשיך ומביא ראיה נגזרת הן להיעדר חובת קינוח בין גבינה לבשר והן לחיוב נטילת הידיים בלילה בין בשר בהמה לגבינה ממש, ולהפך, אך לא ביום, בו די בהסתכלות על הידיים על מנת

⁷¹ לדעת ר"ת, נ"ט בר נ"ט הנו מצב בו כלי בלע טעמו של בשר ולאחר מכן בושל בכלי זה מאכל פרווה. מאכל זה, השני, מותר לאכול עם חלב. בנידון דידן טיעונו של ר"ת הוא כי התבשיל הבשרי קבל טעם בשר מהכלי בו בושל ואילו התבשיל החלבי קבל טעם חלב מהכלי בו הוא בושל, וממילא עבור האדם האוכל מדובר רק בטעם בשר וטעם חלב וזה דומה לדין נ"ט בר נ"ט.

⁷² "מקנה והוא הדין מדיח... מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי".

⁷³ כפי שכתוב בסוף הסימן: "כללא דמילתא לא בענן קינוח אלא בין בשר לגבינה בלבד וטעמא כדמפרש והבשר עודנו בין שיניהם אבל עוף אינו נדבק לא בידים ולא בשיניים".

⁷⁴ זו גם הייתה הנחת היסוד של הרשב"ם, אלא שהוא יישם אותה לכיוון ההפוך, כאמור לעיל. זאת, בניגוד להבחנה בין בשר לתבשיל בשר, שבשיטת רש"י וחכמי אשכנז, לעיל.

⁷⁵ על-פניו, קשה להבין מה התועלת של חלופה מעין זו (גם זו הקצרה יותר של מר עוקבא), המקשה יותר על סדרי האכילה מאשר קינוח הפה (שרק הוא נצרך ביום). ייתכן שדברי ר' אב"ה, בתוך הצגת שיטת ר"ת- "ומר עוקבא איהו הוא דאחמור אנפשיה" (אבי העזרי, סימן אלף וק"ח, עמ' קכה, וכך הוא גם בסמ"ג, לא תעשה, סי' קמא- "ומר עוקבא... מחמיר על עצמו היה"), מייצגים את השלמת ר"ת לנקודה זו, דהיינו שמר עוקבא מציג חלופה לקינוח, והוא עצמו נקט בה דווקא, מפני שהיא החלופה המחמירה יותר.

⁷⁶ על חשיבות התאימות הפנימית בתורת ר"ת, יעויין תא-שמע, הספרות א, עמ' 79 – 80 ובמקורות שהביא אורבך, בעה"ת, עמ' 68 – 69.

להתמודד עם בעיית הידבקות המאכל. הראיה היא מדבריו וממעשיו של רב יצחק בריה דרב משרשיא שנהג כן, והבחין במפורש בין יום ולילה.⁷⁷

ר"ת ממשיך ותומך את היתר אכילת גבינה אחרי בשר בקינוח הפה ואת היעדר הצורך בקינוח במקרה ההפוך, בראיה מן הסמכות מספר הלכות גדולות שפסק כן.⁷⁸ על כך מוסיף ר"ת ראיה נגזרת מהברייתא של אגרא, המתירה אכילת עוף וגבינה ללא כל פעולה המפסיקה ביניהם. לפי פירוש ר"ת, הסיבה להיתר זה היא שעוף אינו נדבק לידיים, ולא בשל מעמדו ההלכתי הקל של איסור אכילת עוף וחלב.⁷⁹ ואם כן, חובת נטילת הידיים בבשר בהמה עניינה הסרת בעיית הבשר הנדבק, ואינה קיימת במקרים בהם אין חשש שמאכל נדבק לידי. בהמשך למהלך ההסבר בסוגיא, מפרש ר"ת כי גם מימרת רב חסדא "אכל בשר אסור לאכול גבינה" עניינה רק אם לא קינח פיו ולא נטל ידיו (בלילה), ואינו חולק על רב נחמן, כפי שפירש אותו ר"ת.

בנקודה זו, דוחה ר"ת את הכרעתו הנוגדת והמחמירה של רבינו חננאל⁸⁰, ולפיה יש חיוב המתנה בין בשר לגבינה⁸¹, בטיעון "דהא דאורי שאינן בני דאורייתא ובקעה מצא וגדר בה גדר"⁸². ר"ת חותם את הרצאת הדברים בהסמכות על מהלך סוגיית התלמוד ועל ראיה מהסמכות מפסיקת רב יהודאי גאון.⁸³

החלק האחרון של המקור כולל את מחלוקתו של ר"ת עם פירוש הרשב"ם לסוגיא זו⁸⁴, ולפיו רב נחמן לא התיר אכילת גבינה אחרי תבשיל בשר עם נטילת ידיים, אלא דווקא במקרה ההפוך.⁸⁵ ר"ת מקשה מספר קושיות על פירוש הרשב"ם, החוזרות ומבהירות את פירושו שלו:

א. אם את המילים "בין תבשיל לתבשיל" מפרש רשב"ם לענין תבשילי ירקות, מדוע את

המילים "בין תבשיל לגבינה" הוא מפרש כעוסקות בתבשיל של בשר?

⁷⁷ ר"ת משתמש בנימוק "וביממא לא דהא קא חזי לה", שהוא ציטוט של דברי רב יצחק (לפי גרסת כ"י המבורג 169 של מסכת חולין), אך לא משתמש במונח הצעה של ציטוט. (יצוין, כי ר' אבין דחה במפורש את האפשרות להסתמך על הבחנה זו הלכה למעשה, כמצוין לעיל בהצגת דבריו). לאחר מכן ממשיך ר"ת "...והא דרב אשי דאכל גבינה והדר בשר בלא קינוח אכל כדין בשר בשר גבינה ובלא נטילת ידיים משום יממא", וכוונתו למעשה הנ"ל ב- "רב יצחק בריה דרב משרשיא איקלע לבי רב אשי" (הלשון התולה את המעשה ברב אשי עצמו, אם איננה טעות סופר, יתכן שמסקפת פירוש אחר בסוגיא ולפיו "איתו ליה" וכו' עוסק ברב אשי עצמו, אם כי אז קשה מאוד להבין מה הצורך באזכור של רב יצחק, ועצ"ע).

⁷⁸ "וכן מוכיח בהלכות גדולות של ברכות דמפרשי מילתיה דרב חסדא אמר רב חסדא אכל גבינה מותר לאכול בשר ודווקא [בלא] קינוח בשר אסור לאכול גבינה אלא אם כן קינח"

⁷⁹ "...והמפרש משום דר' יוסי הגלילי אינו אלא טועה דאם כן אפי' בבישול נמי מותר דהא אמרי'

בשבת...במקומו של ר' יוסי הגלילי היו אוכלין בשר עוף בחלב ואי כר' עקיבא דאסר מדרבנן הוה ליה למימר חיה וגבינה נאכלין באפיקורון". לא מצאתי את זהותו של החכם עמו מתפלמס כאן ר"ת.

⁸⁰ אמנם, בספר הישר מיוחסת ההכרעה ל-"רבי חנינא", אבל מדובר בטי"ס, כפי שמעיד הציטוט באו"ז, ח"א, סימן ת"ס, עמ' 133 "ופר"ח שלא פסק כך בקעה מצא וגדר בה גדר". דברי רבינו חננאל מובאים אצל הרשב"א, תורת הבית הארוך, בית שלישי, שער רביעי. ציון עצם הכרעתו מופיע רבות בספרות הראשונים, ויעויין להלן בדיון לגבי המקור בתו"פ, סי' כ"ג, עמ' 52 – 53.

⁸¹ "ואע"ג דר' חנינא [צ"ל חננאל- כאמור לעיל] פליג אהאי פיסקא לאו דסמכא". ר"ת אינו מציג את דעת ר"ח, כנראה מפני שהניח כי היא ידועה.

⁸² יעויין בדבריו הכלליים של ר"ת לרבינו משולם- "וגם תראה בגירס' ר"ח תלמיד רב האי ובגירסת רבינו ר' יצחק אלפס תלמידו כי גרסתו נכונה ומיושרת שמקומות [יש] שהחמיר ר"ח דלא כהלכתא וגם אין פירוש סברתו מכוון במקומות מועטים אבל שמועתו עיקר" (ספר הישר, חלק השו"ת, סימן מ"ו, בתוך אות ד, עמ' 89). נראה בעליל כי זה הוא אחד המקומות בהם החמיר ר"ח, אליהם כיוון ר"ת.

⁸³ "וכמו שפסקתי נר' מתוך ההלכה ורב יהודאי גאון פירשה והיא דסמכא".

⁸⁴ ר"ת אינו מזכיר את דעת רש"י כלל, לא לתמיכה בשיטתו ולא בגישה נוגדת. ייתכן, שהסיבה לכך היא העובדה שרש"י לא התבטא בצורה מפורשת וחד משמעית בעניין זה.

⁸⁵ נמצא כי המחלוקת המעשית כפולה-לגבי גבינה אחרי תבשיל בשר, האם יש חיוב המתנה ובמקרה ההפוך האם יש חיוב נטילה.

- ב. מונח ההצעה בו נקט רב נחמן הוא "לא שנו", שעניינו חידוש הלכה באותו נושא הנדון בברייתא, ולא בנושא אחר.
- ג. אם נפרש "תבשיל" כתבשיל של בשר, אז יש לדקדק בסדר המילים "בין תבשיל לגבינה", שהכוונה אכילת גבינה אחרי בשר ולא להפך, כפי שדייקה הסוגיא סדר המילים לפני כן (בשאלת רב אסי מרבי יוחנן)
- ד. אין לפרש שרב חסדא חולק על המשתמע ממימרת רב נחמן, ולאור זאת לדחות את מימרת רב נחמן או לפרשה בדוחק. יש לנקוט כדעת הלכות גדולות שהסמיך את דין אכילת גבינה אחרי בשר למימרת רב נחמן, על-מנת ללמדנו שאין סתירה בינה למימרת רב חסדא, אלא יש לפרש על-פיה את מימרת רב חסדא.
- דעת ר"ת התקבלה ע"י תלמידיו, במלואה או בשנויים. רא"ם הביא בקצרה בספר יראים את מחלוקת רב יהודאי גאון, דהיינו ספר הלכות גדולות⁸⁶, ור"ת עם רש"י לגבי חיוב ההמתנה אחרי בשר ודין התבשיל, ומצדד חד משמעית בדעת המתירים, מפני שדבריהם עולים מפרושה הנכון של הסוגיא⁸⁷. הר"י הזקן קבל את המתווה הכללי של פירוש ר"ת לסוגיא, אלא שחלק עליו לגבי פירושה של מימרת מר עוקבא. לדעת הר"י, אין הכוונה להציע חלופה לחיוב קינוח הפה, אלא להוסיף חיוב המתנה לסעודה אחרת. אולם, סעודה אחרת זו יכולה להיות מיד אחרי הסעודה הקודמת, כך שאין כאן חיוב המתנה של פרק זמן, אלא הפרדה סמלית בין שתי סעודות⁸⁸. זאת, ככל הנראה כראיה נגזרת מהלשון "סעודתא אחריתא", שהרי אם הכוונה לחיוב המתנה התחום על-פי שיעור זמן, מדוע לא נקט מר עוקבא ישירות בפרק הזמן הנדרש. את השימוש במלה "סעודתא" ניתן, אפוא, להבין, כהתמקדות בנושא הפרדה של הסעודות עצמן בלבד. בכך, תואמו יחד בצורה הדוקה עוד יותר כל חלקיה של סוגיית התלמוד, לרבות מימרת מר עוקבא⁸⁹.

ח. רבינו אבי"ה

רבינו אבי"ה הציג בצורה מפורטת את שיטת רש"י, מחד, ואת שיטת רב יהודאי גאון⁹⁰ ור"ת, מאידך, עם עיקרי פירוש הסוגיא לפי שתי השיטות, ללא שהכריע ביניהם⁹¹. בתוך הרצאת הדברים חידש וחידד ר' אבי"ה שני נושאים⁹², כמפורט להלן⁹³.

⁸⁶ תשובת רב יהודאי גאון, שעליה ביסס את ר"ת את תחילת הרצאת דבריו, אינה נזכרת אצל רא"ם.
⁸⁷ "...פי' ר"י גאון אכל בשר אסור לאכול גבינה דוקא בלא קינוח הפה אבל אי מקנח פומיה שרי למיכל אכל גבינה מותר לאכול בשר בלא קינוח ובעי למימשא ידיה ביני וביני וה"מ בלילה אבל ביממא לא בעי למימשא ידיה דהא חזי ליה וכן פי' לי ר' יעקב זצ"ל. אבל רש"י ז"ל פי' אכל גבינה מותר לאכול בשר אכל בשר אסור לאכול גבינה עד שישהה מסעודה לסעודה ונראה כדברי המתירים והמדקדק ומבין בהלכה בכל הבשר ימצא סיוע לדבריהם...בין תבשיל דבשר לתבשיל של גבינה אחרי שאין לו ממשות בשר ולא ממשות גבינה אפילו בלילה לא בעי הדחה כדתניא...אמצעיים רשות פי' בין תבשיל של בשר לתבשיל דגבינה" (ספר יראים (אכילות), סימן ס"ג, עמ' 36)

⁸⁸ דברי הר"י הזקן צוינו וצוטטו לעיל.

⁸⁹ אין, אפוא, כל צורך והצדקה לומר כי טעמו של הר"י הזקן היה "להתאים את המנהג האשכנזי-הצרפתי הרווח לסוגיית התלמוד הנוקטת 'סעודתא אחריתא'..." (כלשונו של סטולמן, המתנה, עמ' יג).

⁹⁰ גם ר' אבי"ה, כרבו רא"ם, התבסס על ספר הלכות גדולות.

⁹¹ אבי העזרי, סימן אלף וק"ח, עמ' קכה.

⁹² הבהרותיו של ר' אבי"ה במסגרת הסבר שיטות החכמים עצמם נזכרו לעיל במקומן.

⁹³ נקודה נוספת, שאינה נוגעת לעיקר המחלוקת, היא בירור חיוב נטילת ידים ביום בין גבינה לבשר, על-פי שיטת רש"י, כתב ר' אבי"ה: "וביום משמע דאין צריך ליטול ידים ביניהם מעובדא דרב יצחק ויש שמחמירין ליטול אפילו ביום". השיטה השנייה, המחמירה, היא דעת סבו ר' אב"ן, כפי שהובאה לעיל. ר' אבי"ה אינו מביא את הנימוק לשיטה השנייה.

א. לפי שיטת רש"י, המחייבת המתנה על-פי מימרת מר עוקבא, דן ר' אבי"ה בהגדרת "סעודתא אחריתא", והוא **החכם הראשון באשכנז**, שזמנו ידוע לנו ⁹⁴, ה'דן בתיחום שיעור ההמתנה הנדרשת. ר' אבי"ה מציין לשתי שיטות: "יש מפרשים סעודה שקבעה תורה בתת ה' לכם בערב בשר לאכול ולחם בבוקר ולא נהירא לי להחמיר אלא ברכת המזון בהפסק מועט." ר' אבי"ה אינו מזהה את בעלי השיטה הראשונה, אך לשונו רומזת לדברי סבו ר' אב"ן ⁹⁵ "עד לזמן סעודה אחרת", שמשמעם, כפי שקיבל או פירש ר' אבי"ה, "סעודה שקבעה תורה" ⁹⁶. על הגדרה זו חולק ר' אבי"ה עצמו וקובע כי די בהפרדה בין הסעודות ע"י ברכת המזון ⁹⁷, וככל הנראה מקורו הוא הראיה הנגזרת המשתמעת מלשונו של מר עוקבא "סעודתא אחריתא" כאמור לעיל. יודגש, כי ר' אבי"ה אינו מייחס אחת משתי האפשרויות הנ"ל לרש"י עצמו, אלא רק את עצם חיוב ההמתנה.

ב. רבינו אבי"ה כותב, לגבי שיטת רב יהודאי גאון ור"ת: "ולי נראה דבין תבשיל לגבינה בעי קינוח או בשיהוי אף כפי שיטתם". דברים אלו אינם עולים בפשטות מהרצאת דבריו של ר"ת עצמו, אשר מלשונו נראה כי חיוב קינוח הפה קיים רק בין בשר ממש לגבינה ⁹⁸. אין בדברי ר' אבי"ה נימוק או ראיה לחיוב קינוח הפה, וייתכן שהוא נובע מעצם ההשוואה בין תבשיל בשר לבשר ממש, למעט ההבדלים שצוינו לעיל, אשר ערך ר"ת.

ט. תו"פ

דיון מקיף בענייננו נמצא במקור המופיע בספר ליקוטים אשכנזי, שחלקו פורסם ע"י א' קופפר ⁹⁹. זהותו של החכם מחבר מקור זה אינה ידועה, והכרעתו ההלכתית זהה, כעיקרון, לשיטת רש"י וחכמי אשכנז, כפי שהצגנוה לעיל. ממהלך דבריו עולה ברורות כי הוא בא לחלוק על דברי ר"ת וסיעתו, וסדר הדברים זהה כמעט להרצאת שיטת ר"ת בספר הישר.

החכם המחבר מתחיל את דבריו בהבאת דברי בה"ג, שהובאו ע"י ר"ת כראיה מן הסמכות וכסמך לראיה הנגזרת מפירוש הסוגיא ¹⁰⁰: "הא דא' רב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה דוק' בלא קינוח הפה ובעי למימשא ידיה ביניה וביניה וה"מ בלילה אבל ביממא חזי ליה". החכם המחבר מפרש כי כוונת בה"ג להדגיש כי חיוב קינוח הפה (ונטילת הידיים ביום) מתווסף על חיוב ההמתנה, ובכך נדחית, על דרך הפרשנות, הראיה מדברי בה"ג והיא הופכת לראיה הפוכה. את פירושו לדברי בה"ג תומך החכם המחבר בראיה נגזרת משאלת רב אחא לרב חסדא לגבי בשר בין

⁹⁴ להלן בפנים יוצע לקבוע את זמנו של המקור בתו"פ, ס"י כ"ג, לפני דורו של רבינו אבי"ה. אולם, מדובר בהשערה בלבד, ולכן ר' אבי"ה הוא המקור הראשון, שזמנו ידוע לנו, המגדיר שיעור מדויק.

⁹⁵ סביר להניח כי ר' אבי"ה לא כתב מפורשות כי מדובר בר' אב"ן על-מנת שלא לחלוק עליו ישירות.

⁹⁶ בכ"י פריס הספריה הלאומית HEB. 326, עמ' 110 עמודה ב נאמר במפורש- "שאם אכל בצהרים בשר יכול לאכול גבינה בערב", במסגרת הרצאת דברים המבוססת על לשונו של ר' אב"ן. אולם, אין במקור זה זיהוי של בעל הדברים.

⁹⁷ זו גם דעת הר"י הזקן, כאמור לעיל. עם זאת, אין הכרח כי ר' אבי"ה הכיר את דברי הר"י הזקן, וייתכן שהגיע למסקנה זוהי, על-פי לשונו של מר עוקבא.

⁹⁸ "...בין תבשיל בשר לתבשיל דחלב רשות היא ליטול ידי... אבל בין תבשיל לגבינה חובה... אבל בין בשר בהמה לגבינה בעי קינוח והדחה... ובין בשר לגבינה בעי קינוח או שיהוי ונטילת ידיים בלילה אבל ביום לא... כללא דמילתא לא בענן קינוח אלא בין בשר לגבינה בלבד..."

⁹⁹ תו"פ, סימן כ"ג, עמ' 52 – 53. איני יודע מדוע מקור זה כלל לא נזכר, ובוודאי שאינו נדון, ע"י סטולמן.

¹⁰⁰ אותו הציג כך: "לשון מר רב יהודאי גאון". לעומת זאת, תשובת רב יהודאי גאון, בה פתח ר"ת את הרצאת דבריו, אינה מופיעה, ככל הנראה מפני שהיא עוסקת, על-פי לשונה, בתבשיל בשר, ועל ההלכה בעניין זה מסכים החכם המחבר עם ר"ת. זאת, בניגוד לדברי בה"ג העוסקים בבשר ממש.

השיניים, ומתשובת רב חסדא כי הוא נחשב לבשר, ומכך עולה הצורך בקינוח הפה מעבר להמתנה, שהרי אין די בהמתנה גרידא בכדי לסלק בשר זה¹⁰¹.

כעת מציג החכם המחבר את השיטה החולקת, הרואה בקינוח חלופה להמתנה לגבי גבינה אחרי בשר והקובעת שאין חיוב קינוח לגבי בשר אחרי גבינה, ודוחה אותה לחלוטין, ללא שהוא מציין את זהותם של בעלי השיטה החולקת¹⁰², על-פי הראיות הנגזרות הבאות:

א. עצם העובדה שהקשו על רב יצחק בריה דרב משרשיא מהברייתא של אגרא מראה כי בין גבינה לבשר יש חיוב נטילת ידיים וק"ו שיש חובה לקנח את פיו¹⁰³.

ב. העמדת שאלת רב אסי מרבי יוחנן "כמה ישהא" והתשובה "ולא כלום", דווקא בבשר אחרי גבינה ולא, כפי שהובאה תחילה, במקרה ההפוך, מלמדת שחיוב השהייה אחרי בשר הוא פשוט וברור¹⁰⁴.

ג. הבאת מימרת רב חסדא "אכל בשר אסור לאכול גבינה" על מנת לקבוע כי השאלה והתשובה לגבי "כמה ישהא" נאמרו לגבי בשר אחרי גבינה, ולא להפך, מלמדת כי כלול במימרא זו חיוב המתנה. אם לא נאמר כן, נמצאת מימרת רב חסדא זהה למסקנת הסוגיא לגבי דברי ב"ש וב"ה, ולפיה מוסכם על הכולל כי יש חיוב קינוח הפה בין בשר לגבינה, ואם אכן כך היה, לא היה טעם להביא את מימרת רב חסדא שהרי תשובת רבי יוחנן "ולא כלום, באה לשלול חיוב המתנה, אך לא חיוב קינוח, המוסכם על הכולל.

מתוך פירוש זה בסוגיא, ולפיו היתר הקינוח מוסב על בשר אחרי גבינה וחיוב ההמתנה אחרי בשר מוסכם על הכולל, מבאר החכם המחבר כי מימרת מר עוקבא עניינה תיחום שיעור ההמתנה. לאחר שהחכם המחבר פוסק כמר עוקבא שדי בהמתנה "לסעודתא אחריתא"¹⁰⁵, הוא ניגש לקביעה מדויקת של המתנה זו. תחילה דוחה החכם המחבר את הפירוש ולפיו די בהפרדה ע"י ברכת המזון¹⁰⁶. זאת, מפני שאם זו הייתה הוונת מר עוקבא היה עליו לומר זאת מפורשות, כי הלשון "סעודתא אחריתא", על-פי פשוטה מתבססת על דרכם הרגילה של בני אדם, ובוודאי שאין דרכם

¹⁰¹ "לפי פירו' מיירי אכל בשר אסור לאכול גבינה אפי' שהה ורב אחא לא שמיע ליה הא דרב חסדא דקא מיבעיא ליה בשר של בין השניים מהו ורב חסדא אהדר ליה בטעמ' א"נ רב אחא שמיע ליה הא דרב חסדא והוה קמתמה בשר שבין השניים הואיל ושהה מה חשיב אותו בשר." כיוון פרשנות זה מנוגד לדבריו של ר' אב"ן, לעיל, ולפיהם ההמתנה היא דרך ההתמודדות מול בעיית הבשר שבין השניים, וקינוח הפה אינו מועיל לכך. זאת, למרות ששני החכמים מסכימים לחיוב ההמתנה.

¹⁰² "והמפר' דבר' רב יהודאי אכל בשר אסור לאכול גבינה בלא קינוח הפה הא אם קינח הפה מותר לאכול לאלתר אכל גבינה מותר לאכול בשר בלא קינוח הפה לאלתר לא חש לקמחיהו". ייתכן שהחכם המחבר נהג כן מפאת כבודם של ר"ת והחכמים שהכריעו כמותו.

¹⁰³ "דהא דאיכלע רב יצחק בריה דרב משרשיא ומקשי עליה מדתני אגרא דתרויהו סביר' להו דבעי למימשא ידיה וכ"ש קינוח הפה". המהדיר פירש, בהערה 7, כי כוונת המשפט היא- "מדמקשי עליה דרב יצחק דאכל בשר אחר גבינה מדתני אגרא מוכרחין לומר דגם אגרא מיירי באכל גבינה תחילה." אמנם, לענ"ד נראה יותר מלשון המקור כי זו הנחת היסוד העומדת בבסיס הדברים, אך לא פירוש הראיה עצמה.

¹⁰⁴ אמנם, פירוש זה אינו עולה לגמרי מהלשון- "עוד מדקאמר כמה ישהא ש"מ דבר פשוט הוא דבעי שהייה בין בשר לגבינה." על-פניו, היה נראה להסביר כי הראיה היא מעצם שאלת רב אסי מרבי יוחנן "כמה ישהא", המלמדת שעצם חיוב השהייה הוא פשוט ומוסכם. אולם, הפירוש המילולי הנ"ל אינו סביר, שהרי לפי מסקנת הסוגיא שאלת רב אסי הייתה לגבי בשר אחרי גבינה ורבי יוחנן השיב לו- "ולא כלום", ואם כן אין מכאן הוכחה לעניין גבינה אחרי בשר וגם בטלה ההנחה שעצם שאלת "כמה ישהא" היא הוכחה לחיוב שהייה. לפיכך, נראה סביר יותר לענ"ד כי החכם המחבר קיצר בדבריו וכוונתו לפירוש המוצע בפנים.

¹⁰⁵ "וכמר עוקבא קיימ' ואביו בעל נפש היה ומחמיר על עצמו"

¹⁰⁶ זו היא שיטת ר"י הזקן ור' אב"ה. אולם, בניגוד לשיטת ר"ת, לעיל, אותה הציג החכם המחבר כעמדה ממשית "והמפר' "... הרי שהצמדת הסעודות מובאת כאפשרות פרשנית דחויה מעיקרה "דמר עוקבא מסתמ' לא נתן דבריו לשיעורין....". ייתכן שהבדל זה משמעו שהחכם המחבר לא הכיר חכם הדוגל למעשה בפירוש זה, והוא העלה אותו רק על מנת לדחות הבנה מוטעית אפשרית, אולם ייתכן בכל זאת שעמדת הר"י הזקן ואו ר' אב"ה היו ידועות לחכם המחבר, ועצם העלאת האפשרות הפרשנית תוכיח, ועצ"ע.

להצמיד סעודה לסעודה, אלא הם מחכים עד שהם רעבים ¹⁰⁷. החכם המחבר דוגל בשיטה ולפיה פרק הזמן של חיוב ההמתנה הוא "עד שיתעכל המזון הראשון... כל זמן שאין רעב." זאת, על-פי הכרעתו של רבי יוחנן לגבי פירוש דין המשנה בעניין פרק הזמן המרבי בו מותר לברך ברכת המזון אחרי סעודה ¹⁰⁸. פסקו זה של החכם המחבר מבוסס, אפוא, על ראייה נגזרת ממימרת מר עוקבא, על-פי פירושו המזהה את השיעור שנאמר בה עם דין ברכת המזון הנ"ל. יצוין, כי הגדרה זו לתיחום ההמתנה אינה נזכרת במפורש אצל החכמים שעסקו בנושא ההמתנה ¹⁰⁹, מלבד מאשר אצל ראב"ה, כמפורט להלן, ואינה מופיעה גם לאחר מכן ¹¹⁰. יהא הדבר אשר יהא, החכם המחבר אינו מציין לדברי ר' אב"ן, ולא ניתן לדעת אם הכיר אותם. את החלק הזה של דיונו מסיים החכם המחבר בראיה מן הסמכות לעצם הכרעתו הבסיסית בעניין ההמתנה, והיא שרבינו חננאל פסק כי יש חיוב המתנה בין בשר לגבינה.

לאחר מכן, מצוטטת מימרת רבי יוסי בתלמוד הירושלמי, שהבא לאכול בשר אחרי מאכל חלבי, חייב להוריד מעל השולחן לחם שהיה שם כשאכל את המאכל החלבי ¹¹¹. אין בגוף המקור הסבר לתפקידו של ציטוט זה במהלך הרצאת הדברים הכללית, ונראה כי הוא בא להורות את עצם הדין הנגזר מהירושלמי, ללא זיקה הכרחית לדיון הקודם בעניין כללי נטילה, קינוח הפה והמתנה ¹¹². החכם המחבר חותם את דבריו בהצגת פירושו למימרת רב נחמן בסוגייתו. בנושא זה, דומה עמדת החכם המחבר לזו של ר"ת, דהיינו שבין תבשיל בשר לתבשיל גבינה אין צורך בנטילת ידיים, כי אין ממשות של בשר או של גבינה, ורק בין תבשיל בשר לגבינה ממש צריך נטילת ידיים. עם זאת, בשונה מר"ת, החכם המחבר מוסיף שצריך גם קינוח הפה בין תבשיל בשר לגבינה, אולם

¹⁰⁷ "דמר עוקבא מסתמ' לא נתן דבריו לשיעורין שאם תכף אכילה לאכילה שהיה מותר אלא כדרך בני אדם לאחר שאכלו אין דרך לאכול עד שיתעכל המזון הראשון במיעיהן".

¹⁰⁸ "כדרך בני אדם לאחר שאכלו אין דרך לאכול עד שיתעכל המזון הראשון במיעיהן ושיעור זה מפורש בפ' אלו דברים על משנה מי ששכח ולא בירך עד כמה יחזור ויברך כדי שיתעכל המזון במיעיו ומפר' בגמ' כמה שיעור ר' יוחנן אמ' כל זמן שאין רעב וריש לקיש כל זמן צמא למים אחר אכילתו... וקיימ' לן כר' יוחנן דאמ' כל זמן שאין רעב והכל לפי אכילה בין מרובה בין מועטת צריך לשהות וכפי מה שאדם מרגיל עצמו ואף ר' לקי לא שיער אלא כדי מהלך ד' מילין שיעור מועט כזה אלא מפני שהדרך מעכל את האכילה" ¹⁰⁹ אמנם, ניתן לפרש כך את דברי ר' אב"ן לעיל "ואם אכל בשר לא יאכל גבינה עד לזמן סעודה אחרת כי הבשר בין השיניים הוי בשר ואינו יוצא ע"י קינוח הפה עד שמתעכל..." אך לעיל כבר הצענו הסתייגות מהצעה פרשנית זו. יהא הדבר אשר יהא, החכם המחבר אינו מציין לדברי ר' אב"ן, ולא ניתן לדעת אם הכיר אותם.

¹¹⁰ שיטה זו לא נזכרה בספר שערי דורא, סוף סימן ע"ו, עמ' קנ"ג, המביא את שיטות ר"ת, הר"י הזקן והרמב"ם (=המתנת שש שעות), וכן איננה בטור, בבית יוסף, בדרכי משה ובשו"ע (או"ח), סימן קע"ג ויו"ד, סימן פ"ט). אמנם, רבינו יהונתן אייבשיץ הסביר על-פי שורש שיטה זו (אותה לא הכיר ממקורות אלו, אלא כסברא שכיוון לה בעצמו) את המנהג האשכנזי (המאוחר לתקופת דיונו) לחכות שעה בלבד אחרי מאכלי בשר (כרתי ופלתי, יו"ד, סי' פ"ט, אות ג).

¹¹¹ "ירושל' פסחי' פי' אילו דברי תבשילין העולין עמו על השלחן צריכין להתבער עמו א"ר יוסי הדה אמר' הדין דאכל חובץ ובדעת' למיכל קופד צריך מיבעריה פיסתיה" (פסחים, ו: ד), ונוסח כמעט זהה בכ"י ליידי.

¹¹² ניתן לחזק הסבר זה על-פי הבאת דברי הירושלמי בספר רקח, סי' תס"ט, עמ' שט, באו"ז, ח"א, סי' ת"ס, עמ' 133 ובשערי דורא, תחילת סימן ע"ז, ח"ב, עמ' קנ"ג-קנ"ד. בספר רקח נאמר: "ירושלמי פ' אלו דברים... מיכן אסר מורי (בדפוס ראשון, וממנו בדפוס ירושלים, נוסף- בן ה"ר) להסיר חתיכת לחם בין גבינה לבשר אלא להסיר אותו לחם לגמרי פן יכשל", והדברים מופיעים אחרי הדיון בעניין כללי ההפרדה (ויעוין עוד להלן בעניין שיטת ראב"ה). באו"ז כתב: "ומצוה מן המובחר היכא שאכל גבינה ורוצה לאכול בשר צריך להעביר מעל השלחן הלחם וכל המאכלים שעלו עם הגבינה על השלחן ואח"כ יביא בשר ויאכל כדאמ' בפסחים... משם יש לי ללמוד שהאוכל חלב או גבינה ורוצה אח"כ לאכול בשר צריך להעביר חלב וגבינה ולחם וכל המאכלים שעלו עמו על השלחן ואחר כך יביא בשר ויאכל" והוא קובע כי כך "צריך" לנהוג גם לפי שיטת ר"ת. לעומת זאת, בשערי דורא מצוטט הירושלמי ומתפרש כך: "מי שאכל גבינה ורוצה לאכול בשר צריך לנער מן השלחן שיורי הפת שנאכלין עם הגבינה." ציטוט זה נמצא בתחילת סימן ע"ז, המציג, בקצרה תוך דחייה, את שיטת בה"ג, ר"ת ור' אב"ה לגבי תבשיל גבינה וגבינה ממש אחרי תבשיל בשר, בעוד שסימן ע"ו מציג את יתר ענייני הסוגיא על פירושה השונים והמסקנות ההלכתיות שלהם.

בין תבשיל גבינה לבשר, בו אין שמנונית ואין פעפוע הידיים, אין צורך לא בנטילת ידיים ולא בקינוח הפה.

כאמור, זהותו וזמנו של החכם המחבר אינה ידועה לנו. עם זאת, ניתן לשער כי הוא קדם בשני דורות לראב"ה¹¹³. זאת, בשל הדחייה התקיפה של שיטת ר"ת, שאיננו נזכר בשמו, המצביעה, במידה רבה של סבירות, על חכם שפעל בדורו של ר"ת או סמוך לו, ולא בדור רבותיו של ראב"ה, שיחסם לר"ת היה שונה, גם כאשר חלקו עמו¹¹⁴.

י. ראב"ה

ראב"ה הקדיש לנושא ההפרדה בין אכילת בשר לאכילת מאכלי חלב, ולהפך, דיון נרחב בספר רקח¹¹⁵ ופסק הלכה קצר בקובץ הליקוטין שלו¹¹⁶, המשלימים זה את זה. כללי ההפרדה שבדברי ראב"ה, על ראיותיהם, הם:

- א. אסור לאכול גבינה אחרי בשר אלא אם המתין "עד שיעור סעודה אחרת", דהיינו "עד כדי עיכול"¹¹⁷. זאת, על-פי הראיה הנגזרת ממימרת מר עוקבא, ולפיה היא מתחמת את דברי רב חסדא "אכל בשר אסור לאכול גבינה"¹¹⁸. אין בדברי ראב"ה התייחסות מפורשות לעניין דרישת קינוח הפה ו/או נטילת ידיים בנוסף לחיוב ההמתנה.
- ב. אכילת בשר אחרי גבינה טעונה קינוח הפה ובלילה גם נטילת ידיים¹¹⁹, על-פי ראיה נגזרת ממימרת רבי זירא ומסקנת הסוגיא לגבי דברי ב"ה וב"ש, ולפיה היא מגדירה את מימרת רב חסדא "אכל גבינה מותר לאכול בשר"¹²⁰.

¹¹³ ראב"ה ציטט הוראה הלכה למעשה על-פי מימרת הירושלמי, שצוינה לעיל בפנים, בשם "מורי", ואם כן, השימוש ההלכתי בירושלמי זה קדם לראב"ה בדור אחד, לפחות. החכם המחבר הוא החכם הראשון, מבין החכמים שעסקו בדבריהם, שהביא את דברי הירושלמי, אך המסקנה ההלכתית המדויקת שבדברי ראב"ה אינה נכללת בדבריו. אמנם, אורבך, בעה"ת, עמ' 396, הערה 57, רואה בחלק זה של הסימן תוספת גילוי ן של אחד מתלמידי ראב"ה- והכוונה בציון "מורי" היא לראב"ה עצמו (כאמור לעיל בעניין ההפרדה בין סועדים). אולם, לאור ניתוח המקור בתו"פ נראה כי השימוש בירושלמי קדם לראב"ה ואין מניעה מלהניח כי מדובר בתוספת גילוי ן של ראב"ה עצמו. יהא הדבר אשר יהא, מדובר בשימוש של ראב"ה במקור זה בירושלמי, בין בשמו ובין בשם חכמים קודמים.

¹¹⁴ לעניין מעמדו הרם של ר"ת אצל חכמי אשכנז, יעויין זוסמן, מפעלו, עמ' 50 הערה 83 וריינר, תלמידים, עמ' 102 – 103 ו-112 – 113.

¹¹⁵ ספר רקח, סימן תס"ט, עמ' שט (עמ' 178, עמודות א ו-ב בכ"י פריס). הסימן מתחיל בנושא לישת עיסה בחלב ודיני פשטידא, בהקשר של דין זה. לאחר מכן, מופיע דיון נרחב בנושא כללי ההפרדה בין בשר לחלב ולהפך, הן מבחינת נטילת ידיים, קינוח הפה והמתנה, והן מבחינת אכילה על שולחן אחד (נושא זה נדון בהרחבה לעיל), סוף הסימן עוסק בנושא היתר אכילת דבש.

¹¹⁶ קובץ הליקוטין הנ"ל, עמ' 103ג, 25 – 28. המשך המס"ד כולל את תשובת רש"י לגבי כללי ההפרדה בין כחל לחלב, השונים מאלו שבין בשר לחלב.

¹¹⁷ הביטוי הראשון הוא הגדרת ההמתנה הנדרשת בספר רקח, והלשון מקבילה למונח "כדי עיכול", המופיעה בכ"י מעש"ר. איני יודע מדוע סטולמן, המתנה, עמ' ד, הערה 10, חילק בין שני החיבורים בעניין זה, ואף לא הזכיר כלל כי בספר רקח נאמר "שיעור סעודה אחרת" ואת השלכותיו של ביטוי זה.

¹¹⁸ בספר רקח: "וקיי"ל... ואם אכל בשר אסור לאכול עד שיעור סעודה אחרת כדאמר מר עוקבא... אע"פ שרבינו תם... אין אנו עושי' כן אלא כפר"ח ופרש"י וכל הגאונים... בין בשר לגביני' צריך שהיו... בכ"י מעש"ר מתומצתים הדברים כך: "וקיימא לן כרב חסדא אכל בשר אסור לאכול גבינה עד כדי עיכול."

¹¹⁹ בספר רקח: "אבל ביממא חזי ליה ולא בעי נטילה", כלשון רב יצחק בריה דרב משרשיא.

¹²⁰ בספר רקח: "בחולין תניא אגרא חמוה דר' אבא עוף וגבינה נאכלים באפיקורן בלא קינוח הפה ובלא נטילת ידים ומסקנא בשר וגבינה בעי נטילת ידים בלילה אבל ביממא חזי ליה ולא בעי נטילה וקיי"ל מי שאוכל גבינה ואחר כך בשר דצריך קינוח הפה לאחר שאכל גבינה בין בפת בין בכל דבר בר מתמרי קימחא וירקא ונטילה בלילה... אעפ"י שרבינו תם... אין אנו עושי' כן אלא כפר"ח ופרש"י וכל הגאונים דמצרכי קינוח ונטילה בין גבינה לבשר או בלא נטילה ביום רק קינוח הפה בפת...". בכ"י מעש"ר נאמר בקצרה: "וקיימא לן כרב חסדא... אכל גבינה מותר לאכול בשר מיד אם קינח הפה בפת דאזל ליה טעמא דגבינה... ובלילה צריך רחיצת ידים." וכן הוא במקור שהביא עמנואל, ראב"ה, עמ' 39, מכ"י אוקספורד 678

בהמשך הרצאת הדברים שבספר רקח, מציג ראב"ה את הכרעתו החולקת של ר"ת בשני המקרים, עם הראייה הנגזרת ממימרת רב נחמן, ואינו דוחה אותה לחלוטין, אלא מדגיש כי "אין אנו עושין כן" אלא פוסקים כפי שנאמר לפני כן, על-בסיס ראייה מן הסמכות מפסיקת רבינו חננאל, רש"י "וכל הגאונים", הבנויה על פירושם לסוגיא, בדרך שפורטה לעיל. יצוין, כי ראב"ה אינו מזכיר את דברי בה"ג כלל, אך נראה כי הוא רומז אליו בכותבו "וכל הגאונים"¹²¹, ובכך, במרומז, חולק הוא עם ר"ת לגבי פירוש דברי בה"ג.

העולה מן המקובץ הנו, כי הכרעתו העקרונית של ראב"ה זהה לשיטת רש"י וחכמי אשכנז, כפי שהוצגה לעיל, ובתוך המסגרת הכללית של שיטה זו, נקט ראב"ה בתיחום ההמתנה ע"י שיעור עיכול, שמצאנו במפורש רק אצל החכם המחבר בתו"פ וגם בדרך הסבר הסוגיא של החכם האמור. עם זאת, קיימים הבדלים מספר בין דבריהם:

- א. אצל ראב"ה שיטת ר"ת מובאת בשמו, מוצגת כאפשרות שקולה מבחינת הפרשנות וההכרעה, ונדחית ללא פולמוס.
- ב. דברי בה"ג אינם נזכרים, ופירוש ר"ת לשיטתו נדחה רק ברמז.
- ג. הגדרת ההמתנה על-פי שיעור עיכול מופיעה כדבר פשוט, ללא העלאת האפשרות של שתי סעודות סמוכות, ואף ללא הבאת ראייה.
- המרכיב הבא בדברי ראב"ה הנו ציטוט של מדרש הפסיקתא, בו מפורש, לכאורה, כי בין אכילת בשר לאכילת חלב די בנטילת ידיים. ראב"ה מציג מקור זה במונח ההצעה "וכן מורין הלכה למעשה בפסיקת' רבתי בפרשת עשר תעשר", ממנו עולה כי הוא משמש כראייה ישירה להכרעת ההלכה של ראב"ה, לעיל, אליה הוא נסמך¹²². אולם, ההלכה העולה, לכאורה, ממדרש זה מקילה אף יותר משיטת ר"ת, שדרש גם קינוח הפה, ובוודאי שאין היא יכולה לשמש ראייה לשיטת ר"ת, רש"י וראב"ה, המחייבת המתנה, וכיצד ניתן, אפוא, להבין את דברי ראב"ה? ניתן להציע שתי אפשרויות¹²³ להסביר את כוונתו של ראב"ה:
- א. המונח "וכן מורין..." והראייה מן המדרש, אינם מוסבים למשפט הקודם להם, אלא לשיטת ר"ת שהובאה לפני כן, ואין כוונת ראב"ה לפסוק כן, אלא להביא ראייה לשיטת ר"ת, למרות שהוא פסק אחרת.
- ב. המדרש הובא כראייה לחיוב נטילת ידיים בנוסף לחיוב ההמתנה, מעין שיטת החכם המחבר בתו"פ.

(מרדכי גדול): "כתב הרקח, אבא מרי ראה שדודו רבי' מנחם שביום טוב של עצרת שאכל גבינה לפני בשר ועשה קינוח הפה בטבול פת ביין שאכל ולא שהה בינתיים."

¹²¹ שהרי ספר הלכות גדולות יוחס ע"י חכמי אשכנז לרב יהודאי גאון.

¹²² "וכן מורי' הלכה למעשה בפסיקת' רבתי בפר' עשר תעשר כשביקש לכתוב התורה לא היו מלאכי' מניחי' אותו אמר להם הקב"ה מה אתם מקיימין את התורה תינוק הנגמל מישאל מקיימה יותר מכם יוצא מבית הספר אם היה אוכל בשר אינו אוכל חלב עד שירחוץ ידיו מן הבשר ואתם כשנשלחתם אצל אברהם הביא לפניכם בשר וחלב ואכלתם ויקח חמאה וחלב וכן הבקר ומפני טעם זה נסמך לא תבשל גדי בחלב אמו הנה אנכי שולח מלאך כי זה אמי' למלאכים"

¹²³ ניתן היה לטעון כי המלה "וכן" אינה משמשת במונח הרגיל כקישור לדברים הקודמים, אלא כהנגדה, לשם הצגת שיטה נוגדת. מלבד הדוחק הלשוני, קשה לטעון זאת מפני אין רמז בדברי ראב"ה כי הוא אינו מסכים עם האמור שם, ואדרבה, הוא אף הוסיף רמז בסוף הדברים ("ומפני טעם זה..."), משפט שאינו מופיע במקור המדרש בפסיקתא ואף לא אצל הראשונים האחרים שהביאו מדרש זה, אותם ציין סטולמן, המתנה, עמ' ד, הערה 10. יצוין, כי הרמז מופיע בספר הפרדס, עמ' קסד, בהקשר אחר בדיני ההמתנה). מדברי סטולמן, שם, משתמע שכוונת ראב"ה לפסוק כמו המדרש, שדי בנטילת ידיים, אלא שהוא מתקשה בסתירה בין עמדה זו לבין פסק ההלכה שבכ"י מעש"ר. כאמור לעיל, גם מספר רקח עצמו ברור לחלוטין כי ראב"ה הכריע כשיטת ר"ח ורש"י, הדורשת המתנה משמעותית בין אכילת בשר לאכילת חלב, וממילא תהא משמעות הצעת סטולמן כי ראב"ה סתר עצמו מיניה וביה, ולפיכך יש לדחות גם הצעה זו.

- כעת עובר ראב"ה לעניין דיני התבשילים, ומביא ¹²⁴ שני מקורות, המשמשים, ככל הנראה, הן כמצע להצגת ההלכה והן כראיות מן הסמכות להכרעה ההלכתית המשתמעת העולה מהם ¹²⁵:
- א. בשאלות דרב אחאי נקבע כי יש חיוב נטילת ידיים בין תבשיל בשר לתבשיל גבינה, אך במקרה ההפוך לא, מפני שאין ממשות גבינה, דהיינו, כשם שדיני ההפרדה בין בשר לחלב חמורים יותר מאשר אלו שבין חלב לבשר, כך הוא גם במקרה בו אין ממשות, רק שהדינים קלים יותר בתבשיל ¹²⁶.
- ב. "ורבינו אוסר לאכול תבשיל בלא קינוח מדברי יוחנן דאמר תבשיל סתם." מלשון המקור עצמה, ומהסמכתה לדברי השאלות, נראה היה לכאורה כי הכוונה היא לחייב קינוח הפה לפני אכילת תבשיל, הן של בשר והן של חלב, אם לפני כן אכל האדם את הסוג המנוגד, ממשו או תבשילו ¹²⁷. על-פי הבנה זו, עם זאת, ייתכן שאין זו כוונת המובאה, מכיוון שמדובר, ככל הנראה, בציטוט מקוצר מאוד של מקור שהובא לעיל מהספרות מדבי רש"י ומספר מעשה הגאונים ¹²⁸. בגוף המקורות עצמם, על-פי מימרת רבי יוחנן עליה הם מסתמכים, מדובר במפורש דווקא על דין אכילת מאכלי חלב אחרי תבשיל בשר. ראב"ה מסיים את דבריו בנושא זה בהבאת הירושלמי, שהובא בדברי החכם המהר"פ, המשמש כראיה נגזרת להוראת רבו של ראב"ה ¹²⁹ שיש להסיר את כל ככר הלחם שהיית ה על השלחן בעת אכילת הגבינה, ולא רק את חתיכת הלחם עמה אכל גבינה. בנוסף למקורות מרכזיים אלו, קיימות מספר התייחסויות הנוגעות לעניינו, העולות במסגרת הלכות כחל, והעמדה ההלכתית אותה ניתן להסיק מהן תואמת למסקנה ההלכתית של הדיון המרכזי. בספר רקח נאמר: "ויש לאכול הכחל קודם הבשר או חלב קודם כחל", וממילא עולה שאין לאכול כחל אחרי בשר, דהיינו שיש חיוב המתנה, וק"ו לחלב ממש אחרי בשר ¹³⁰, כך עולה גם מהערת ראב"ה בקובץ הליקוטין, ולפיה היתרו של רש"י לאכול כחל מיד אחרי גבינה וללא ביצוע פעולת מיוחדת להיתר ¹³¹, הוא דווקא לגבי כחל "וכל המחמיר תבא עליו ברכה" ¹³².
-
- ¹²⁴ לפני הבאת מקורות אלו נאמר "גליון", והדברים נמצאים בכ"י פריס באותיות קטנות יותר ובעימוד שונה מרצף הכתיבה הרגיל. אמנם, אין לשלול את האפשרות כי אין אלו דברי ראב"ה, כפי שהציע אורבך (לעיל) אך מהדבק הדברים נראה שאכן כן מדובר בגיליון של ראב"ה עצמו, וגם לפי אורבך, שם, תוכן המקור הוא מתורתו של ראב"ה.
- ¹²⁵ ייתכן שמדובר במקורות שהובאו כליקוט בלבד, אך לענ"ד אין זה מסתבר, לאור ההקשר בו משולבים המקורות בהם יש הלכה למעשה, מה גם שנושא התבשילים לא נדון לפני כן בדברי ראב"ה והוא מצריך הכרעה והוראה.
- ¹²⁶ "גליון בשאלות דרב אחאי בין תבשיל של גבינה לתבשיל של בשר לא בעי נטילת ידיים משום דלא הוי ממשות אבל בין תבשיל של בשר לתבשיל של גבינה בעי נטילת ידיים." (לא מצאתי דברים אלו בשאלות).
- ¹²⁷ אחרת היה צורך לפרש את ההבדלים בין המקרים.
- ¹²⁸ כפי שמורה בעליל ההסתמכות על מימרת רבי יוחנן, שאינה בפנינו, כמו גם דמיון הלשון לאמור שבספר מעה"ג, סימן ט"ו, עמ' 9, שצוין לעיל: "...ר' אוסר לאכול חלב לאחר דגים מבושלים בלא קינוח משום הא דאמר ר' יוחנן אסור לאכול חלב אחר התבשיל..."
- ¹²⁹ "מיכן אסר מורי להסיר..."
- ¹³⁰ ספר רקח, סוף סימן תל"ז, עמ' רצו. לגבי כחל, וזה העמדה ההלכתית לזו של רבינו קלונימוס הזקן, אשר היה אבי זקנו של ראב"ה (יעוין במקורות שמביא עמנואל, ראב"ה, עמ' 48, הערה 189)
- ¹³¹ שיטת רש"י בעניין כללי הפרדה לגבי כחל מופיעה בשלושה מקומות בקובץ: עמ' 102, שורות 25 – 32; עמ' 102, שורות 28 – 39; עמ' 103, שורות 29 – 34. במקור השני מעיר ראב"ה את הערתו.
- ¹³² עמ' 102, שורות 34 – 35. נראה שהלשון הבלתי-מכריעה מקורה בראיית שיטת ר"ת כאפשרות הכרעה קיימת ותקפה, רק שלא ננקטה להלכה.

יא. המנהג בפועל

מלשון ראב"ה בספר רקח- "ואין אנו עושין כן אלא..." עולה כי המנהג בפועל תאם, באופן עקרוני, את כללי ההמתנה שקבע¹³³, וכפי שניתן להסיק, באופן כללי, מהדיון בספר מעשה הגאונים, שקדם לו בדורות מספר, לעיל. כך היה גם כשני דורות לאחר ראב"ה, אלא שאורך חיוב ההמתנה הנהוג היה שש שעות ולא רק שיעור עיכול, כדעת החכם המחבר בתו"פ וראב"ה¹³⁴.

רשימת כתבי היד:

ספרות הראשונים

רבי אליעזר בן רבי נתן ממגנצא, אב"ן העזר:

כ"י וולפנביטל Auf. Fol. 5.7 [מספר סרט במכון הלאומי לתצלומי כתבי יד: 2130]

רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמייזא, ספר "מעשה רוקח":

כ"י המוזיאון היהודי בברלין VIII.S.262 (לשעבר בית הדין ובית המדרש לונדון 14/1) [מס']

סרט: 4685]

- - - , ספר רקח:

כ"י פריס HEB. 363 [מס' סרט: 20238]

¹³³ אם כוונתו הייתה ה' לציין הכרעת הלכה בלבד היה נוקט במינוח כגון "מורין" או "אוסרין", כדרכו (לדוגמאות בעלמא מסימן תס"ט עצמו: "וכן ראיתי אבא מרי ה"ר יב"ק זצ"ל אסר עישה...ורבינו אוסר לאכול...מיכן אסר מורי בן ה"ר... ולניסוח לגבי הלכות הכנת כחל, סוף סימן תל"ז, עמ' רצו: "...אע"פ שר"ת מתיר...אנו פוסקים כרבי שלמה שאוסר...")

¹³⁴ שערי דורא, ח"ב, סוף סימן ע"ו, עמ' קנג: "מיהו העולם נהגו כפסק הרמב"ם שצריך שש שעות בין סעודת בשר לסעודת גבינה..."; שם, סימן ע"ז, עמ' קנד ו-קסב: "ולא נהגו העולם כפירוש בה"ג...והאריך הרבה ונלאיתי לכתוב הכל לפי שאין אנו נוהגין כמותו גם ר"ת וראב"ה מאוד הקילו לכן לא כתבתי דבריהם." איני יודע מדוע סטולמן, המתנה, עמ' כ-כא, דחה עדות ברורה זו, הנתמכת מהמקורות שקדמו לר"י מדורא, בגין מקורות מאוחרים יותר. אכמ"ל בבירור מקורות אלו, כשלעצמם, אולם די אם יאמר שאין באף אחד מהם בכדי לסתור את המסקנה שהעלנו בפנים. יצוין עוד, כי גם דברי הסמ"ג שהביא סטולמן, שם, עמ' יג, אינם מלמדים אלא שהמנהג היה שלא כר"ת, אך לא מה היה שיעור ההמתנה בפועל (והוא הדין לדברי רבינו יב"ק משפירא, שצונו לעיל, אך לא הובאו אצל סטולמן). אמנם מדברי חבירו של בעל הסמ"ג, רבינו יצחק ב"ר משה נראה כי היו מנהגים שונים בזה "וכן אם אכל בשר ורוצה לאכול גבינה כדברי ר"ת שמתיר ע"י קינוח והדחה מיד לאכול צריך..." (או"ז, ח"א, סי' ת"ס, עמ' 133). ייתכן שדבריו כאן משקפים את מנהג צרפת, או מנהג חלק מבני צרפת, שכן כל דיונו בעניין כללי ההפרדה בנוי על תורת ר"ת ור"י הזקן (על כך שספר אור זרוע מייצג לא רק את מסורת אשכנז אלא גם הרבה מתורת בעלי התוספות הצרפתיים יעויין סולובייצ'יק, טקסטים, עמ' 195; סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 98; אורבך, בעה"ת, עמ' 436; זוסמן, מפעלו, עמ' 50 הערה 83; עמנואל, מקום, עמ' 439). יצוין, כי הר"י הזקן עצמו צירף את דעת ר"ת כסניף להקל בדיעבד במקרה של ביצים שהתבשלו בכלי בשרי, וכתב שבמקרה זה כולם יודו שדי בקינוח והדחה (כ"י אוקספורד בודלי (566) Opp. 276, עמ' 2 עמודה ב, סימן טז).

יהא הדבר אשר יהא לגבי מנהג צרפת, ברור שמסקנתנו, המבוססת על ניתוח המקורות שהובאו במהלך דיונו, הפוכה מזו של סטולמן, שם: "עיקר המנהג האשכנזי היה אפוא שאין לאכול בשר וחלב יחד בסעודה אחת, אך בשתי סעודות, ואפילו צמודות, לא הקפידו. עם כל זאת, העיון בספרות ראשוני אשכנז מעלה...כי היו מן הפוסקים האשכנזים שסברו שיש להמתין המתנה ניכרת...מבחינת מכלול העדויות אין בפסיקתם לשנות את אופי התמונה המצטיירת, בפרט זו המתארת את מנהג אשכנז הקדמון. נראה יותר, שנימות אלו...שייכות לרובד תנייני ומחמיר, אשר לא השפיע באופן ממשי על שכבות כלל האוכלוסיה." אדרבה, דווקא בחינת "מכלול העדויות" (שחלקן לא הובאו כלל ע"י סטולמן) מלמדת את ההפך הגמור.

רבי שלמה ב"ר יצחק, פירוש רש"י למסכת חולין :

כ"י פרמה 1309/2589 [מספר סרט : 13596]

כ"י פרמה 1304/2756 [מספר סרט : 13605]

כ"י פפד"מ Ms. Aeb. Oct. 159 [מספר סרט : 22025]

כ"י וטיקן 139 [מספר סרט : 8696]

כ"י מינכן 356 [מספר סרט 25998]

דפוס שונצינו (על-פי תקליטור אוצר החכמה)

קבצי ליקוטין של תורת חכמי אשכנז וצרפת :

אוקספורד בודלי (566) Opp. 276 [מס' סרט 19437]

פריס הספריה הלאומית HEB. 326 [מס' סרט 23495]

קיצורים ביבליוגרפיים

אורבך, בעה"ת = אורבך, אפרים אלימלך, **בעלי התוספות - תולדותיהם, חיבוריהם שיטתם -**

כרך ראשון, ירושלים : מוסד ביאליק, תשמ"ו⁵

בן גדליה, חכמי = בן-גדליה, מתניה יוסף, **חכמי שפייר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן : קורותיהם**

דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה- 11 ובראשית המאה ה- 12, עבודה

לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ז

גולדשמידט, מבוא = גולדשמידט, הרב אריה, "מבוא", (בתוך רבי שמחה מוטרני, **מחזור ויטרי**,

מהדורת ר"א גולדשמידט, ירושלים, תשס"ד), עמ' 19 - 56

גרוסמן, אשכנז = גרוסמן, אברהם, **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים : מאגנס, תשס"א³

גרוסמן, צרפת = גרוסמן, אברהם, **חכמי צרפת הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור**,

יצירתם הרוחנית, ירושלים : מאגנס, תשנ"ה

זוסמן, מפעלו = זוסמן, יעקב, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", **מדעי**

היהדות, מוסף 1 (תשנ"ג), עמ' 7 - 116

סולובייצ'יק, הלכה = סולובייצ'יק, חיים, **הלכה, כלכלה ודמוי עצמי**, ירושלים : מאגנס, תשמ"ה

סולובייצ'יק, טקסטים = **AJS**, "Can Halakhic Texts Talk History", Soloveitchik, Haym,

Review, 3 (1978), pp. 152 - 196

[תרגום עברי של המאמר פורסם, בכותרת "היכולו טקסטים הלכתיים לדבר היסטוריה"? ,

בנטועים, ט (אלול תשס"ב), עמ' 7 - 51, ושוב נכלל כפרק הרביעי של סולובייצ'יק, יין]

סולובייצ'יק, יין = סולובייצ'יק, חיים, **היין בימי הביניים - יין נסך : פרק בתולדות ההלכה**

באשכנז, ירושלים : מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ח

סולובייצ'יק, יינס = סולובייצ'יק, חיים, **יינס - סחר ביינס של גויים - על גלגולה של הלכה**

בעולם המעשה, ירושלים : עם עובד, תשס"ג

סולובייצ'יק, שו"ת = סולובייצ'יק, חיים, **שו"ת כמקור היסטורי**, ירושלים : מרכז זלמן שזר,

תשנ"א

סטולמן, המתנה = סטולמן, אביעד אברהם, "התרחבות בהלכה כהיתוך אופקים פרשני: ההמתנה בין בשר לחלב כמקרה מבחן", **AJS Review 28/2 (2005) חלק עברי**, עמ' א-ל-עמנואל, מקום = עמנואל, שמחה, "יואיש על מקומו מבואר שמו': לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", **תרביץ, סט (תש"ס)**, עמ' 423 - 440

עמנואל, ראב"ה = עמנואל, שמחה, "מבוא", בתוך: רבי אלעזר בן רבי יהודה מגרמיזא, **דרשה לפסח**, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים, תשס"ו, עמ' 1 - 66 [מהדורה קודמת של המאמר פורסמה בשם "חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מגרמיזא", **תעודה, טז - יז (תשס"א)**, עמ' 203 - 254]

פוקס, או"ז = פוקס, עוזיאל, **עיונים בספר "אור זרוע" לר' יצחק בן משה מוינה**, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ג.

פרידמן, רשב"ם = פרידמן, שמא יהודה, "מתוספות הרשב"ם לרי"ף", **קובץ על-יד, ח (תשל"ו)** עמ' 187 - 226

ריינר, ה"ג = ריינר, אברהם (רמי), "להתקבלותו של ספר הלכות גדולות באשכנז", **לימוד ודעת במחשבה יהודית** (בעריכת ח' קרייסל), באר שבע: הוצאת אוני' בן-גוריון, תשס"ו, עמ' 95 - 121

ריינר, תלמידים = ריינר, רמי, **רבינו תם: רבותיו (הצרפתיים) ותלמידיו בני אשכנז ע"פ ניתוח יצירתו הספרותית ומקבילותיה**, עבודת גמר לקבלת תואר מוסמך, ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ז

תא-שמע, הספרות א = תא-שמע, ישראל משה, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה - קורות אישים ושיטות - חלק ראשון: 1000 - 1200**, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט